

## Socialinė ir politinė filosofija

# KOOPERACIJA PRIEŠ RINKOS IR VALDŽIOS NESĖKMES, ARBA KAIP ANKSČIAU LAIKO SUKURTI GERĄ KAPITALIZMĄ\*

*Skiriama Tarptautiniams kooperatyvų metams*

**Zenonas Norkus**

Vilniaus universiteto  
Sociologijos katedra  
Universiteto g. 9/1 LT-01513 Vilnius  
El. paštas: zenonas.norkus@sf.vu.lt

*Straipsnyje nagrinėjamas kooperacijos sąjūdžio vaidmuo kapitalizmo raidoje. Nors šis procesas gali baigtis tobulo kapitalizmo sukūrimu, – jo vaizdą pateikia išsamios tobulai konkurencingų rinkų sistemos visuotinės pusiausvyros modelis neoklasikinėje ekonomikoje, kuris yra neoliberalios globalistinės politikos teorinio įkvėpimo šaltinis, – tikrajam kapitalizmui būdingos įvairios ydos, vadinamosios rinkos nesėkmės. Jų priežastys yra ne visų rinkų egzistavimas ir nepakankamas esamų rinkų išsivystymas, taip pat galios ir informacijos asimetrija realiose rinkose. Šių nesėkmių stebėjimas yra vienas iš geresnės alternatyvios ekonominės sistemos – socializmo – paieškų šaltinių. Du pagrindiniai socializmo modeliai yra dėl valdžios nesėkmių žlugęs valstybinis socializmas ir kooperatinis socializmas, kurį tik iš dalies (bet taip pat nesėkmingai) įgyvendino komunistinė Jugoslavija. Nors alternatyvios ekonomiškai pranašesnės už kapitalizmą ūkinės sistemos vizija yra utopinė, vartotojų, kredito ir vertikali gamybinė smulkiųjų gamintojų kooperacija gali geriau už valstybinį kapitalizmą neutralizuoti daugelį rinkos nesėkmių besivystančiose šalyse, kokia buvo ir tarpukario Lietuva. Pirmame straipsnio skirsnyje apžvelgiamos skirtingų ekonominės kooperacijos sričių institucijos, antrame analizuojamos kooperacijos sąjūdžio ideologinės doktrinos, trečiame lyginamos rinkos, valstybinės valdžios ir kooperacijos nesėkmės. Teigiama, kad stipri, nors ir klaidinga ideologija gali padėti sušvelninti kooperacijos nesėkmes – ištaisyti rinkos nesėkmes pasitelkiant valstybės remiamą kooperaciją. Ketvirtame skirsnyje šis teiginys iliustruojamas aptariant kooperacijos ekonominį vaidmenį tarpukario Lietuvoje, kur susiformavo savita periferinio kapitalizmo atmaina – valstybinis kooperatinis kapitalizmas.*

**Pagrindiniai žodžiai:** konkurencija, kooperacija, rinkos nesėkmės, valdžios nesėkmės, kooperacijos nesėkmės, kooperatinis socializmas, valstybinis kooperatinis kapitalizmas.

### Įvadas

Jau trečią dešimtmetį gyvename ekonominėje santvarkoje, kurios pats geriausias pavadinimas yra kapitalizmas. Tai tokia

santvarka, kurioje beveik visi žmogaus poreikiai tenkinami per rinkos mainus<sup>1</sup>.

\* Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (projekto Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-010).

<sup>1</sup> Tiesa, kai kurių išimčių yra. Antai bent jau Lietuvoje draudžiama prekiauti sekso paslaugomis. Šio tipo gėrybes dauguma žmonių įsigyja ne už pinigus.

Bet kad galėtum pirkti, reikia ką nors parduoti – bent jau darbo jėgą, jeigu nieko daugiau neturi. Kiti esminiai kapitalizmo bruožai yra kapitalo kaupimas kaip gamybos tikslas ir konkurencija – varžybos tarp pirkėjų ir tarp pardavėjų. Tačiau konkuruojama ne vien rinkoje. Politikai konkuruoja dėl rinkėjų balsų, vyrai – dėl moterų dėmesio, ir (retkarčiais) atvirksčiai. Dėl panašių gėrybių konkuruoja ne vien žmonės, bet ir teterviniai, briedžiai ir katinai. Biologai sako, kad visa tai yra atskiri konkurencijos rūšies viduje atvejai, nes dar yra konkurencija tarp skirtingų biologinių rūšių. Kaip išaiškino dar Thomas Robertas Malthus, ir vienu, ir kitu atveju konkurencijos priežastis yra išteklių stygius: skirtingai nuo rojaus, šiame pasaulyje pageidaujama gėrybių yra mažiau, negu pretendentų jomis pasinaudoti. Kiek vėliau Charles’as Darvinas pridūrė, kad be konkurencijos nėra natūralios atrankos, taigi ir biologinės evoliucijos, kurios esmė yra naujų, geriau prisitaikiusių prie aplinkos gyvūnų rūšių atsiradimas.

Konkurencija tarp žmonių išsiskiria gal tik neprilygstamu žiaurumu, nes kitų biologinių rūšių atstovai tik išimtiniais atvejais žudo „savos“ rūšies konkurentus. Tiesa, tai jau karas, kuris yra natūrali būseną gamtoje, bet ne visuomenėje, kuri (kaip išaiškino dar Thomas Hobbes’as) yra pagrįsta nebylia sutartimi, paskirstančia išteklius tarp visuomenės narių ir uždraudžiančia kovoje dėl jų persikirstymo naudoti apgaule ir smurtą. Pilietinė taika sudaro sąlygas taikiems mainams, kurie išsiplėtoję tampa rinka – viena iš daugelio visuomenės insti-

tucijų (gamtoje rinkų nėra). Konkurencija rinkoje yra taiki – joje konkurentai varžosi, kas pateiks patraukliausią pasiūlymą pirkėjui (jeigu konkuruoja pardavėjai) arba pardavėjui (jeigu konkuruoja pirkėjai, kaip būna aukcionuose). Kaip žinoma, rinkos veikimo mechanizmo svarbiausius bruožus atskleidė dar Adamas Smithas, o matematiškai tiksliai jį išnagrinėjo šiuo metu dominuojanti ekonomikos mokslo paradigma, vadinama neoklasikine ekonomika. Viena iš svarbiausių šios analizės išvadų – rinkos „nematoma ranka“ gerai veikia tik tada, kai yra konkurencija, o pradeda „drebėti“, kai atsiranda monopolijos: yra tik vienas pirkėjas ar pardavėjas, kuris gali diktuoti kainą (žr. Medema 2009). Geriausiai rinka veikia tada, kai konkurencija yra tobula: iš vienos pusės, yra tiek daug pardavėjų, o iš kitos – tiek daug pirkėjų, kad nė vienas pavieniui savo veiksmis negali manipuluoti prekės rinkos kaina.

Šiuolaikinės neoklasikinės ekonomikos branduolys yra visuotinės ekonominės pusiausvyros teorija, kuri vaizduoja, kaip veikia tobulas, t. y. jau daugiau niekaip nebepagerinamas, kapitalizmas (žr. Petri 2004). Tai ekonominė sistema, kuri yra sudaryta iš tobulai konkurencingų visų įmanomų gėrybių ir paslaugų rinkų. Jos dalys yra ne vien tik vartojimo prekių ir paslaugų bei gamybos priemonių, kapitalo, rizikos, bet ir dar nepagamintų prekių rinkos. Kaip įrodė jau vienas iš neoklasikinės ekonomikos pradininkų Leonas Walrasas (1834–1910), esant tobulam kapitalizmui, verslininko pelnas yra lygus nuliui (bet gali būti mokamas visur vienodas procentas už kapitalą) (žr. Morishima 1977). Jeigu priimsime neoklasikinės ekonomikos prielaidą, kad vienintelis ekonominės vertės šaltinis yra

---

Neįgalieji ir vaikai yra kitų žmonių išlaikytiniai. Yra ir daugiau tokių išimčių, bet jų skaičius sparčiai mažėja, komercializuojant vis daugiau gyvenimo sričių (švietimą, sveikatos apsaugą ir pan.).

vartotojų norai įgyti nepakankamų visiems vartojimo gėrybių, o visi kiti reikmenys įgyja vertę tik kaip priemonės joms pagaminti, tai galime dar pridurti, kad tobulame kapitalizme nėra ir išnaudojimo, nes tobulos konkurencijos sąlygomis darbo užmokesčio ir procento už kapitalą dydį lemia jų ribinis produktyvumas<sup>2</sup>.

Tobulas kapitalizmas Žemėje atsiras tik užsibaigus globalizacijai, kuri ir yra tokio kapitalizmo kūrimosi procesas: į vienį susilies visos rinkos, visos valstybės, visos kultūros, visos tautos, o visos pasaulio šalys bus vienodai (smarkiai) išsivysčiusios ir turtingos<sup>3</sup>. Kol tokio nėra, realaus kapitalizmo ūkinio gyvenimo tikrovė tik iš tolo primena tobulo kapitalizmo, kaip visapusiškai išplėtotų tobulai konkurencingų rinkų sistemos, utopiją (ar antiutopiją<sup>4</sup>). Atstumas

---

<sup>2</sup> Žinoma, marksistas su šia išvada nesutiktų, nes marksistinė ekonomika remiasi kitokia (produkcioniistine) ekonomikos filosofija, kuri daro prielaidą, kad vienintelis ekonominės vertės šaltinis yra darbo laiko sąnaudos. Taigi, išnaudojimas neišvengiamas, jeigu darbininkai nėra gamybos priemonių savininkai. Tačiau dabar ši (darbinė) ekonominės vertės teorija yra beveik visuotinai atmesta.

<sup>3</sup> Tiesa, ne visi sutinka, kad Didysis Vienis yra globalizacijos paskirties taškas. Tai ne tik „civilizacijų konflikto“ koncepcijos šalininkai, kurie mano, kad Vakarų civilizacijai nepavyks asimiliuoti kitų civilizacijų vien taikiomis priemonėmis. Neomarksistai mano, kad dėl „netolygaus kapitalizmo vystymosi dėsnio“ pasidalijimas į turtingas ir (santykinai) neturtingas šalis pasaulinėje kapitalistinėje sistemoje yra toks pat neišvengiamas, kaip ir klasinė nelygybė vienoje atskiroje kapitalistinėje šalyje.

<sup>4</sup> Mat ne visiems gali patikti gyventi totalios komercijos ir totalios konkurencijos visuomenėje. Tačiau šiems netikėliams nebus kur dingti nuo geležinių istorijos dėsnų, – iš tikėjimo jais kadaise tyčiojosi didysis liberalas ir antikomunistas Karlas Raimundas Popperis (žr. Popper 1992 (1944–1945)). Dabar karščiausi šio tikėjimo išpažinėjai yra neoliberalai globalistai („nėra alternatyvos“), įtikėję, kad Istorijos viesulas, apie kurį rašė Walteris Benjaminas garsiojoje Pauliaus Klee paveikslo „Angelus novus“ interpretacijoje, pučia į jų laivo bures (žr. Benjamin 1991 (1942)).

tarp idealizuoto kapitalizmo, kokį vaizduoja neoklasikinė ekonominė teorija, ir ūkinio gyvenimo tikrovės yra mažiausias labiausiai išsivysčiusiose šalyse, kurių konkurencingumas grindžiamas technologine lyderyste ir didelės pridėtinės vertės produkcijos gamyba. Kuo toliau nuo šio pasaulinės kapitalistinės sistemos centro, tuo labiau kapitalizmo tikrovė panašesnė į tą piktą jo karikatūrą, kurią kadaise „Kapitale“ nutapė Karlas Marxas<sup>5</sup>.

Šiame straipsnyje mėginama atsakyti į klausimą, ar nuo pasaulinės kapitalistinės sistemos centro daugiau ar mažiau atsilikusiuose pakraščiuose yra įmanomas kitoks nei „laukinis“ ar politinis oligarchinis kapitalizmas su visomis K. Marxo ir jo sekėjų pavaizduotomis ydomis: smulkiųjų gamintojų nuskurdimu, daugumą jų paverčiant iš kaimiškųjų gimtinių išguitais proletarais, ir beatodairišku tiek naujai besiformuojančios darbininkų klasės, tiek palaiptam žlugdomų smulkiųjų gamintojų išnaudojimu? Ar neturint kantrybės laukti, kada jis savaime išsivystys į geresnį (artimesnį tobulam) kapitalizmą, vienintelė alternatyva yra valstybinis socializmas, kuriame visi – ir smulkūs ir stambūs – gamybos priemonių savininkai yra eksproprijuojami, o valstybė prisiima ūkio modernizavimo funkcijas, plačiai naudodama neekonominę prievartą? Kaip rodo ir Lietuvos sovietmečio patirtis, žengiant šiuo keliu galima pasiekti tik ribotą pažangą, sumokant už ją ne ką menkesnę kainą, palyginti su ta, kurią tenka mokėti laukiant savaiminės „laukinio kapitalizmo“ transformacijos į brandų.

Pagrindinė straipsnio tezė yra ta, kad toks kelias egzistuoja. Jo vardas – kooperacija.

---

<sup>5</sup> Karikatūra panaši į originalą, tik joje atrenkami ir hiperbolizuojami tam tikri originalo bruožai.

Ši tezė gali apstulbinti, nes pradėjome teiginiu, kad konkurencija neatsiejama nuo kapitalizmo esmės, o juk kooperacija yra konkurencijos priešingybė. Pati bendriausia kooperacijos reikšmė yra tiesiog bendra veikla (Bendorienė ir kt. 2001: 401). Žmonės pagrįstai laikomi kooperatyviausia Žemėje gyvenančių gyvūnų rūšimi (žr. Gintis, Bowles 2011; Tomasello 2009). Tačiau kooperuojasi vėlgi ne vien žmonės. Pasitaiko kooperacija netgi tarp skirtingų gyvūnų rūšių, dar vadinama simbioze. Pavyzdžiu gali būti tropinio klimato jūrų vandenyse gyvenančios žuvys sanitarės, kurios „aptarnauja“ žuvis plėšrūnes, suvartodamos prie jų odos prisisiurbusius parazitus. Daugeliui gyvūnų rūšių būdingos konkurencinės kovos tarp patinų baigiasi visą sezoną (kartais net ilgiau, kaip būdinga gandrums) trunkančia partneryste tarp patino nugalėtojo ir išrankiosios patelės, ir jie bendrai rūpinasi palikuonimis. Dar plačiau kooperuojasi bandomis ar gaujomis gyvenantys ir dėl to „socialiniais“ vadinami gyvūnai – vilkai, drambliai, bitės, jūrų liūtai, taip pat dauguma žmogaus evoliucinių „pusbrolių“ primatų (beždžionių) rūšių. Kaip pavyzdys gali būti „darbų“ pasiskirstymas vilkų medžioklėse ar „ešelonuota“ gynyba daugelio laukinių kanopinių gyvūnų rūšių bandose. Antai kai muskusinių jaučių (*Ovibos moschatus*) bandą užpuola vilkai, ji susipiečia į būrį, kurio perimetrą saugo patinai, o viduje glaudžiasi patelės su jaunikliais (žr.: Garay 2009).

Kooperacijos logika detaliai analizuojama lošimų teorijoje, kuri yra racionalaus pasirinkimo teorijos šaka, nagrinėjanti racionalų elgesį strateginėse situacijose (žr. Norkus 2005). Keblumas čia tas, kad nors daugybėje tokio tipo situacijų visi veikėjai

gali laimėti kooperuodamiesi, kiekvienas pavieniui dar labiau išloštų „zuikaudamas“: naudodamasis kitų bendradarbiavimo vaisiais, tačiau vengdamas prisidėti prie tos kolektyvinės ar viešosios gėrybės sukūrimo išlaidų. Antai ir pavieniam muskusiniam jaučiui kur kas labiau „apsimoka“ sprautis į saugų bandos vidurį ir palikti visą kovos su puolančiais plėšrūnais riziką „jaučiams didvyriams“. Jis juk tada tikrai išliks sveikas, o jeigu vilkai papjaus „didvyrius“, tai dar ir patelės atiteks jam (arba bent jau sumažės konkurencija dėl jų). Tai yra vadinamoji kooperacijos dilema, kuri ryškiausiai atsiskleidžia strateginėse situacijose su vadinamojo kalinio dilemos lošimo struktūra (žr., pvz.: Lichbach 1996; Poundstone 1996). Esama daugybė literatūros, kuri matematiškai tiksliai analizuoja, kokiomis sąlygomis racionalūs egoistai kooperuos, o kokiomis – ne, ir siekia paaiškinti altruistinių gyvūnų elgesį, neatsisakant „kovos už būvį“ (kiekvienas už save) aksiomos (žr., pvz.: Taylor 1987; Gintis 2000; Hargreaves, Varoufakis 2002).

Racionalus savanaudiškumas ir individualizmas yra bendra neoklasikinės ekonomikos ir lošimų teorijos prielaida. Dėl jos ir konkurencija, ir kooperacija šiuose diskursuose yra nagrinėjama abstrakčių pavidalu – netikrovišku pirmųjų principų analizės (*first principles analysis*) lygmeniu, kaip jį pavadino britų politologas Patrickas Dunleavy (1992: 1–2). Nuo jos šis tyrėjas skiria konkretesnę institucinę analizę, kurioje klausimas apie veikėjų motyvus nėra „sprendžiamas“ aprioriškai, bet laikomas empiriniu – taigi priklausomu ir nuo vietos bei laiko aplinkybių. Būtent tokiu būdu – kaip Vakarų civilizacijos kontekste XIX amžiaus pirmoje pusėje atsiradęs

socialinis idealas, sąjūdis bei ekonominių institucijų tipas – šiame straipsnyje kooperacija ir nagrinėjama.

Šitaip siekiama išvengti abstrakčiai analizei būdingo sterilumo. Tai filosofinės analizės reikšmingumo spręsti tos visuomenės ir to laikotarpio, kuriame gyvena pats analitikas, stoka. Ne tik originali lietuviška metafizika, bet ir socialinė filosofija, kuri siekia būti *lietuviška*, turi būti filotopinė – ta prasme, kokią ši sąvoka turi Lietuvos filosofijos klasiko Arvydo Šliogerio darbuose (žr., pvz.: Šliogeris 1990; Mickūnas, Šliogeris 2008; Juzefovič 2009; Dainys 2010). Taigi, šio straipsnio tikslas yra pateikti filotopinę sociologinę ir filosofinę kooperacijos fenomeno analizę, išryškinant kai kuriuos primirštus kapitalizmo kūrimo tarpukario Lietuvoje bruožus.

Jungtinės Tautos 2012 metus paskelbė Tarptautiniais kooperatyvų metais<sup>6</sup>. Apmaudu, kad Lietuvos žiniasklaida abejingai tyli, nes kooperacijos sąjūdis Lietuvos ūkio istorijoje atliko išskirtinį vaidmenį, tarpukario metais būdamas bene svarbiausias jo modernizavimo veiksnys. Tad tebūnie ši reikšminga data pažymėta bent jau filosofinės spaudos puslapiuose.

Pirmajame straipsnio skirsnyje pateikiama ekonominės kooperacijos sričių ir institucijų apžvalga. Antrajame aptariamos kooperacijos ideologinės srovės. Trečiajame straipsnio autorius išdėsto savo kooperacijos sąjūdžio vietos kapitalizmo raidoje (rinkos ekonomikos plėtroje į gylį ir į plotį) koncepciją. Ketvirtasis skirsnis yra apie kooperacijos aukso amžių tarpukario Lietuvoje. Straipsnis baigiamas išvadomis, kurios apibendrina pagrindinius teiginius.

<sup>6</sup> Žr.: <http://social.un.org/coopsyear/> [žiūrėta 2012 m. birželio 16 d.].

## 1. Ekonominės kooperacijos sritys ir institucijos

Kadangi kooperacija gali būti vadinamas bet koks žmonių bendradarbiavimas, priešingas konkurencijai, į klausimą apie jos pradžią atsakyti keblu. Tokių institucijų kaip valstiečių bendruomenės, amatininkų cechai, pirklių gildijos veikloje ir organizacijoje aptinkame bruožų, kurie būdingi ir šiuolaikiniams kooperatyvams. Valstiečių bendruomenės rengdavo talkas, amatininkų cechai užpirkdavo žaliavų savo nariams, o pirklių gildijos pasistatydavo bendrai naudojamus sandėlius. Vis dėlto tokias institucijas geriausia vadinti protokooperatyvais, o tikrais kooperatyvais laikyti tik ūkines organizacijas, kurių sandara ir veikla daugiau ar mažiau atitinka prototipus, su kuriais savo ištakas sieja ir mūsų dienomis tebegyvuojantis tarptautinis kooperacijos sąjūdis. Jo organizacinė išraiška yra Tarptautinis kooperacijos aljansas (*International Co-operative Alliance*; ICA; lietuviškai TKA), kurį galima vadinti ir Kooperacijos internacionalu. Jo nariai yra nacionalinės kooperatyvų federacijos, kurių kai kuriose šalyse yra po kelias ar net keliolika. Jis turi savo būstinę Londone ir kas dveji metai šaukia tarptautines kooperacijos asamblėjas, iš kurių pirmoji (joje ir buvo įkurtas Kooperacijos internacionalas) įvyko 1895 m. vis tame pačiame Londone.

Tai nėra atsitiktinumas, nes būtent Didžiąją Britaniją galima laikyti moderniosios kooperacijos tėvyne. Tokia ji tapo todėl, kad buvo ir pramoninio kapitalizmo tėvynė. Taip jau simboliškai sutapo, kad 1844-aisiais – tais pačiais metais, kai Karlas Marxas Paryžiuje rašė legendinius „Ekonominis-filosofinius rankraščius“, kuriuose buvo padėti pačios įtakingiausios moder-



niosios kritinės socialinės teorijos pamatai, Rochdale'o<sup>7</sup> mieste 28 darbininkai įkūrė pirmąjį vartotojų (prekybos) kooperatyvą – mažmeninę parduotuvę (žr. Holoyake 1875–1879; 1918 (1893); Thompson 1994). Būtent jie suformulavo naujo tipo verslo firmos veikimo taisykles, kurias galima laikyti ir kooperatyvo idealaus tipo apibrėžimu. Štai šie „teisingųjų Rochdale'o pionierių“ principai, kuriuos komentuodamas pirmiausia sieksiu išryškinti kooperatyvų skirtumus nuo įprastinės kapitalistinės firmos – akcinės bendrovės.

- (1) Kooperatyvo kapitalą įmonei steigti sudaro kooperatyvo narių įnašai.
- (2) Visų narių lygios teisės visuotiniame susirinkime.
- (3) Valdybą sudaro periodiškai perrenkami asmenys.
- (4) Pelnas skirstomas proporcingai dalyvavimui kooperatyvo apyvartoje.
- (5) Tam tikra pelno dalis skiriama auklėjimo ir švietimo reikalams.
- (6) Prekės parduodamos tik geros rūšies, tikru svoriu ir saiku.
- (7) Parduodama vidutinėmis rinkos kainomis.
- (8) Perkama ir parduodama tik už grynus pinigus.

Garsiajame 24-ajame „Kapitalo“ skyriuje Marxas teigia, kad kapitalistinio verslo sąlyga yra pradinis kapitalo kaupimas – koncentracija išteklių, kurių reikia prekėms išigyti (jeigu steigiamas krautuvė) ar gamybos įrangai, žaliavoms nupirkti ir darbininkams pasamdyti (jeigu rengiamasi ką nors gaminti ar teikti paslaugas). Marxas pajėgė įsivaizduoti tik tokį kaupimą, kai

reikalingus pradinius išteklius sukaupia pavienis asmuo, kuris už verslo nesėkmę atsako visu savo turtu. Tačiau reikalingus įmonės veiklai išteklius gali sudėti ir grupė asmenų. Steigiant akcinę bendrovę, mainais už indėlį į jos akcinį kapitalą išduodami jos turto dalinės nuosavybės teisių pažymėjimai – akcijos. Akcininkas turi teisę gauti dalį pelno (dividendus). Tiesa, tik tokiu atveju, jeigu įmonė veikė sėkmingai ir gavo pelno. Antraip, nuostoliai dengiami iš kapitalo, kuris atitinkamai sumažėja. Labiausiai paplitusios formos, t. y. ribotos atsakomybės, akcinėje bendrovėje potencialūs akcininko nuostoliai negali viršyti tos sumos, kurią akcinės bendrovės bendrasavininkis sumokėjo įsigydamas jos akcijų: jeigu akcinei bendrovei bankrutavus jos turto nepakanka kreditorių reikalavimams padengti, antstoliai neturi teisės išvaržyti kitokio akcininkų turto.

Aukščiausia valdžia akcinėje bendrovėje yra akcininkų susirinkimas, kuriame pavienio akcininko balsas svoris yra proporcingas jo turimų akcijų skaičiui. Akcininkas ar jų blokas, kurie turi daugiau nei 50 proc. akcijų, tampa vienvaldžiu bendrovės šeimininku, kas visų pirma reiškia teisę skirti bendrovės įmonių vadovus (direktorius). Smulkius akcininkus būti bendrovės bendrasavininkiais motyvuoja lūkestis gauti dividendus, didesnius nei bankų už indėlius mokami procentai, arba viltis pasipelnyti, kai gerai besitvarkančios bendrovės akcijų kaina pakyla aukščiau nei jos nominali vertė. Išsivysčiusio, ar „brandaus“, kapitalizmo atributas yra akcijų birža, kur aktyviai prekiaujama akcinių bendrovių dalinės nuosavybės teisėmis (žr. Norkus 2008: 498–504, 537–545). Ypač gerai dirbančių bendrovių akcijų rinkos kaina gali keleriopai viršyti

<sup>7</sup> Rochdale'as yra šiaurės rytų Anglijoje netoli Mančesterio; XIX a. jis garsėjo kaip Anglijos pramoninės revoliucijos ir pramoninio kapitalo sostinė.

jų nominalią vertę. Jeigu tokiai bendrovei prireikia kapitalo investicijoms, jo gali gauti tiesiog išleisdama papildomą akcijų laidą ir parduodama ją akcijų biržoje.

Stodamas į kooperatyvą, jo narys sumoka nedidelį stojamąjį nario mokestį, kuris negražinamas iš jo išstojant. Pagrindinis nario įnašas į kooperatyvo kapitalą yra pajus, kuris yra akcijos analogas. Vienas asmuo gali įsigyti ir daugiau negu vieną pajų, tačiau, skirtingai nuo akcijų, papildomų pajų įsigijimas nesuteikia jo nariui daugiau svorio kooperatyvo valdyme. Todėl sakoma, kad kooperatyvas yra asmenų, o ne kapitalų sąjunga. Renkant kooperatyvo vadovus, galioja tas pats principas, kaip ir demokratinės politikos vyriausybės rinkimuose: vienas asmuo – vienas balsas. Šiais laikais tuo jau nieko nenustebinsi, bet Rochdale'o pionieriai aplenkė savo laiką, suteikę lygias pasyvias ir aktyvias rinkimų teises kooperatyvų nariams vyrams ir moterims (žr. Šalčius 1992).

Taigi, kooperatyvas yra valdomas pagal demokratinę daugumos valdžios principą, o ne pagal plutokratinę ar oligarchinę turtingiausiųjų valdžios principą, būdingą akcinėms bendrovėms. Kontrolinio akcijų paketo savininkai gali bet kada nušalinti jų paskirtus įmonių vadovus. Kaip ir demokratinės valstybės valdžia, kooperatyvo veiklai vadovaujantys organai renkami tam tikrai kadencijai, kuriai pasibaigus jie atsiskaito už savo veiklą visuotiniam narių susirinkimui<sup>8</sup>. Jeigu kooperatyvo pajamos yra mažesnės už išlaidas, nuostoliai dengiami iš pajinio kapitalo, kol jo narių sudėtas turtas

visai ištirpsta. Kaip ir akcinėje bendrovėje, kooperatyvo narių turtinė atsakomybė yra ribota įnešto pajaus dydžiu, tačiau kai kuriais atvejais (dažniausiai – kredito kooperatyvų veikloje) gali būti numatyta ir didesnė atsakomybė: bankrutavusio kooperatyvo nariai turi padengti kreditorių pretenzijas suma, keleriopai viršijančia įnešto pajaus dydį. Kooperatyvo nariams už įneštus pajus mokamas procentas. Laikomasi taisyklės, kad jo dydis neviršija bankų už indėlius mokamo procento.

Taigi, narystė kooperatyve nėra auka, o teikia materialinę naudą. Dėl jos kooperatyvas ir įkuriamas. Siekdamas tą naudą padidinti, kooperatyvo narys turi kuo aktyviau dalyvauti jo apyvartoje: apsipirkti savo kooperatinėje parduotuvėje, pristatyti daugiau pieno savo kooperatinei pieninei ir t. t. Apsipirkusiam kooperatyvo nariui pardavėjas įrašo pirkinių sumą nario knygelėje arba kitokiu būdu registruoja jo pirkinį. Šiais laikais tai daroma įrašant į sąskaitą elektroninėje kortelėje, panašioje į tas, kurias „Maksima“, „Iki“ ir kiti privatūs mažmeninės prekybos koncernai dalija pirkėjams, įtrauktiems į lojalumo programas. Jos sugalvotos rinkti koncernų rinkotyros tarnyboms informaciją apie pirkėjų vartojimo įpročius (ir sykiu stebėti jų privatų gyvenimą). Kaip žinoma, už lojalumą pirkėjas gauna teisę pigiau nusipirkti užsigulėjusių prekių. Kooperatyvo narys pasibaigus finansiniams metams gauna dalį kooperatyvo pelno, kurio dydis yra proporcingas jo įpirkimams (vartojimo kooperacijos atveju) arba pateiktų perdirbimui žaliavų kiekiui (gamybinės kooperacijos atveju).

Žinoma, tokiu būdu pelnas skirstomas tik tada, kai apskritai yra ką skirstyti (kooperatyvas dirbo pelningai) ir kai visuotinis

<sup>8</sup> Tiesa, jeigu kooperatyvas dirba blogai, kooperatyvo įstatai savo nariams rezervuoja teisę anksčiau laiko sušaukti narių susirinkimą.

kooperatyvo susirinkimas nenusprendžia jo panaudoti kitaip, o būtent – investicijoms. Jos gali būti vykdomos už investuotą pelną kooperatyvo nariams išdalijant papildomus pajus arba didinant kooperatyvo atsargos kapitalą. Kooperatyvų veiklos praktikoje pelno dalybos proporcingai įpirkimams ar kitokiam dalyvavimui apyvartoje dažniausiai nepradedamos tol, kol atsargos kapitalo dydis nepranoksta steigiant kooperatyvą įneštų pajų sumos. Taip kooperatyvo nariai apdraudžiami nuo galimų nuostolių, nes sukaupus didelį atsargos kapitalą ūkinės veiklos nuostoliai dengiami ne iš pajinio, bet iš atsargos kapitalo.

Šios taisyklės laikomasi ir kooperatyvo narių, norinčių išstoti iš kooperatyvo, interesais. Su pateikusiu atitinkamą prašymą nariu atsiskaitoma pasibaigus atskaitiniams ūkiniams metams. Jeigu jie pasibaigė nuostolingai, kooperatyvą paliekantis jo narys nebegalėtų atgauti viso pradinio pajaus – iš jo reiktų išskaičiuoti kooperatyvą paliekančio nario pajui tenkančią nuostolių sumą. Tokio pavojaus nėra, kai kooperatyvas yra sukaupęs pakankamą nuostoliams padengti atsargos kapitalą. Dalinės nuosavybės teisės (pajai), kurias į kooperatyvo turtą turi jo nariai (pajininkai), nėra prekybos akcijų biržose objektas. Įmokėjęs pajų, į kooperatyvą gali įstoti kiekvienas, o akcininku galima tapti tik nusipirkus akcijų iš ankstesnių akcininkų. Taigi, kapitalistinės ekonomikos kontekste kooperatinis sektorius yra savotiška ekonominės demokratijos oazė.

Šiam jo savitumui pozicionuoti yra pagalba ir kooperatyvų praktika dalį pelno skirti švietimo ir auklėjimo reikalams. Tai gali būti parama vietos švietimo ir kultūros įstaigoms, stipendijos mokiniams ir

studentams. Jeigu kooperatyvas nukrypsta nuo šiaip jau dominuojančio kooperacijos pasaulėžiūrinio neutralumo principo, gali būti remiama ir tam tikros idėjinės ar politinės jėgos veikla. Tačiau pagrindinė šių lėšų naudojimo paskirtis – informacijos apie paties kooperacijos sąjūdžio idėjas bei veiklą sklaida, šiais laikais dažniausiai vadinama viešaisiais ryšiais.

Toliau aptariamai (6)–(8) „teisingųjų Rochdale'o pionierių“ principai yra aktualiausi vartotojų (prekybos) kooperacijai, kuri istoriškai žvelgiant buvo anksčiausiai išsiplėtusi kooperacijos forma. Reikalavimas parduoti tik geros kokybės, tikro svorio ir saiko prekes tebėra aktualus ir šiuolaikinėje Lietuvoje. Ne tik smulkūs prekybininkai nevengia „išdurti“ vartotojų, mėgindami parduoti pasenusias prekes arba „truputį“ sumažindamos jų kiekį puošniose pakuotėse. Nors Anglija priklausė toms šalims, kurias Maxas Weberis priskyrė protestantiškos verslo etikos sferai, dar XIX a. pirkėjų apgaulinėjimas ir čia buvo įprasta praktika. Vienas vartotojų kooperacijos tikslų buvo ir tebėra apsaugoti pirkėjus nuo grobuoniškos prekybinio kapitalo elgesenos. Pirkėjas, atėjęs apsipirkti į kooperatyvo parduotuvę, turi būti tikras, kad jo niekas nemėgins apgauti, pasinaudojęs jo nenusimanymu ar patiklumu. Sykiu vartotojų kooperacija atsiriboja ir nuo vienos iš populiariausių konkurencijos strategijų – pardavimo žemiausiomis kainomis, nes jai geriausiai tinka prasčiausios kokybės prekės.

Kaip žinoma, kokybę mažesnės kainos labai labiausiai pasirenge paaukoti žemutinių sluoksnių atstovai, kurių perkamoji galia yra menkiausia. Tačiau atsisakymas konkuruoti minimalia kaina nereiškia, kad vartotojų kooperacijai šis rinkos segmentas



nerūpi ar kad pirkėjas, kooperatinėje parduotuvėje nusipirkęs prekę, kurią privačioje krautuvėje galėjo nusipirkti pigiau (kokybei liekant tai pačiai), buvo apgautas ar apsigavo. Taip galima pasakyti tik tuo atveju, jeigu jis nėra kooperatyvo narys. Kooperatyvo nariai skirtumą tarp jų mokėtos vidutinės ir žemiausios rinkos kainos atgauna kaip įpirkimo premiją. Šios premijos dažnai vadinamos tuo pačiu žodžiu, kaip ir akcininkų gaunama pelno dalis, – dividendais. Tai nėra tikslu ne tik dėl to, kad kooperatyvo tikslas – ne maksimalus pelnas, bet jo narių savitarpio pagalba. Vartotojų kooperatyvo narių pagal įpirkimus padalijamas fondas sukaupiamas būtent iš to, kad jie perka už didesnę kainą. Tai ne pelnas, bet bendros santaupos. Pavieniam nariui išmokėta jų dalis (premija už įpirkimus) savo dydžiu gali ir nesiskirti nuo sumos, kurią vartotojas sutaupytų, ieškodamas tos pačios kokybės prekės pirkti už pačią mažiausią kainą (bet ir rizikuodamas tapti privačios prekybos apgaulių auka). Esminis skirtumas tas, kad vartotojų kooperatyvo narys ne tik sutaupo, bet ir sukaupia, vienu metu gaudamas per visus ūkinius metus sutaupytą sumą. Vadinasi, vartojimo kooperacija ne tik tarnauja vartotojui aprūpindama jį prekėmis, bet ir ūkiškai jį ugdo, skatindama gyventi ne vien šia diena.

Toks pat yra ir šalutinis taisyklės pirkti ir parduoti tik už grynus pinigus poveikis. Prekių (visų pirma, alkoholio) pardavimas skolon – įprasta privačios mažmeninės prekybos praktika. Rochdale'o pionierių principais besivadovaujantys kooperatyvai nuo jos atsiribojo iš dalies dėl demoralizuojamojo tokios praktikos poveikio vartotojams, iš dalies dėl pavojaus, kurį nemokūs skolininkai gali sukelti paties kooperatyvo

finansinei padėčiai. Dėl tos pačios priežasties buvo priimta ir taisyklė pirkti tik už grynus pinigus, tokiu būdu išvengiant įsiskolinimo prekybininkams didmenininkams ir gamintojams.

Tiesa, šių dviejų taisyklių nebėra naujausioje kooperacijos principų kodekso redakcijoje, kurią 1995 m. (minint 150-ąsias kooperacijos sąjūdžio metines) patvirtino TKA kongresas ir generalinė asamblėja Mančesteryje<sup>9</sup>. Viena vertus, jau XIX amžiuje principo neparduoti skolon buvo keblu nuosekliai laikytis užgriūvant vis naujoms ekonominėms krizėms, kurių metu daugelis darbininkų lieka be darbo. O juk būtent darbininkai Vakarų Europos šalyse buvo aktyviausi vartotojų kooperacijos dalyviai. Pašalpos bedarbiams tuo metu dar nebūdavo mokamos, tad vartotojų kooperatyvams tekdavo prisiimti ir savo narių dalinio draudimo nuo nedarbo funkciją, suteikiant bedarbiams vartojimo kreditą. Kai XX amžiaus antroje pusėje atsirado ir išpopuliarėjo atsiskaitymas bankų savo klientams išduodamomis kreditinėmis kortelėmis, draudimas parduoti ne už grynus pinigus apskritai prarado prasmę.

Kai dėl reikalavimo vartotojų kooperatyvams patiems nesinaudoti kreditu, tai jis tolygus bet kokios rizikos vengimui. Nors šis reikalavimas apsaugo nuo bankroto, tačiau užtat apriboja kooperacijos plėtros bei sėkmės konkurencinėje kovoje su privačia prekyba, savo ekspansiją grindžiančia būtent kreditu, galimybės. Tiesa, prekybos kooperacijos sąjūdis netruko rasti priemonę, kaip bent iš dalies kompensuoti šią santykinę konkurencinę kooperatyvų silpnębę. Tai yra antro laipsnio kooperacija – kooperacija

<sup>9</sup> Prieiga per internetą: <<http://www.ica.coop/coop/principles.html>> [žiūrėta 2012 m. birželio 16 d.].

tarp pačių kooperatyvų, steigiant bendras įmones. Tokių kooperatyvų sąjungų (kooperatyvų kooperatyvų) vidaus tvarka tokia pati, kaip ir pačių „pirmo laipsnio“ kooperatyvų: bendros įmonės kapitalą sudaro kolektyvinių narių (kooperatyvų) įnašai (pajai), pelnas skirstomas pagal dalyvavimą apyvartoje, o patį kooperatyvų kooperatyvą valdo kooperatyvų atstovų išrinkta valdyba. Skirtingai nuo kooperatyvų, kurių narių susirinkimuose kiekvienas turi tik vieną balsą, kooperatyvų sąjungų susirinkimuose atskiri kooperatyvai dažniausiai atstovaujami proporcingai jų dalyvavimui apyvartoje (tačiau ne proporcingai įneštam kapitalui, kaip būtų akcinėje bendrovėje).

Kooperatyvų kooperacija gali būti panaudota steigti kooperatyvų bankus, telkiančius laisvas kooperatyvų lėšas, kurios toliau gali būti panaudojamos atskiriems kooperatyvams kredituoti. Tačiau istoriškai žiūrint kooperatyvų kooperacija pirmiausia buvo panaudota plėtoti ne kooperatinę bankininkystę, bet kooperatinę didmeninę prekybą. Taip atsirado ligi šiol tebeveikiančios Anglijos ir Škotijos kooperatinės didmenų bendrovės (*co-operative wholesale society*; CWS), kurių pradinė veiklos sfera buvo centralizuoti prekių užpirkimai tiesiogiai iš gamintojų (žr. Šalčius 1989 (1931): 148–150). Tokiu būdu kooperatyvai prekių gali gauti pigiau, negu jas pirkdami iš privačių urmininkų. Nesunku buvo daryti išvadą, kad jų galima pasirūpinti dar pigiau, pačioms kooperatyvų sąjungoms steigiant gamybos įmones. Taip kai kurios kooperatyvų sąjungos tapo vertikaliai integruotais koncernais, apimančiais ne tik mažmenines parduotuves ir didmeninės prekybos bazes, bet ir toms bazėms produkciją gaminančias įmones ir netgi žaliavų gavybą.

Kai dėl kooperatinės bankininkystės, tai vartotojų kooperacijos kreditavimas nebuvo nei ta sfera, kurioje ji anksčiausiai atsirado, nei kur ji aktyviausiai reišėsi. Vartotojų kooperaciją galima laikyti britišku išradimu, o kredito kooperacijos tėvynė yra XIX amžiaus Vokietija, kur beveik vienu metu atsirado net dvi jos formos. Viena jų siejama su vietinės savivaldos politiku Franzu Hermannu Schulze-Delitzschu (1808–1883), kurio veiklą inspiravo viduramžių miestų amatininkų cechų pavyzdys, o jos greitą sėkmę lėmė dar gyvųjų atmintis šioje amatų meistrų šalyje. Viduramžiais amatininkai į cechus jungdavosi siekdami monopolizuoti vietinę rinką. Teisę gaminti ir prekiauti vietinėje (miesto) rinkoje tam tikros rūšies produkcija turėdavo tik jos gamintojus jungiančio cecho nariai. Be to, kartais cechų nariai kooperuodavosi drauge užpirti žaliavų (ypač jeigu jų reikėdavo atsivežti iš svetur).

Cechai buvo kliūtis kapitalizmo raidai, todėl jie XIX amžiaus viduryje jau buvo seniai panaikinti. Įsibėgėjus pramoninei revoliucijai, amatininkai susidūrė su stipria stambiojo pramoninio kapitalo konkurencija. Schulze-Delitzschas kaip kovos už būvį ginklą patarė amatininkams jų protėvių viduramžiais pavyzdžiu jungtis į kooperatyvus drauge urmu (ir todėl pigiau) įsigyti žaliavų. Panašius didmeninės prekybos kooperatyvus steigė vartotojų kooperacijos konkurentai smulkieji prekybininkai, kurie per juos pigiau įsigydavo prekių tiesiogiai iš gamintojų, išvengdami pirklių didmenininkų paslaugų. Kita Schulze-Delitzschio idėja, kuri sulaukė dar platesnio atgarsio, – kredito kooperatyvai, kurie amatininkams ir kitiems smulkiesiems verslininkams padėjo gauti pigesnę kreditą. Įstojęs į tokį kooperatyvą

bei prisiėmęs turtinę atsakomybę už kredito įsipareigojimus, keleriopai pranokstančią jo pajaus dydį, narys įgydavo teisę gauti kreditą mažesnėmis nei reikalavdavo privatiūs komerciniai bankai palūkanomis (žr.: Šalčius 1989 (1931): 158–166).

Paskolų reikėdavo ne tik stambiojo kapitalistinio verslo spaudžiamiesiems senosios vidurinėsios miesto klasės atstovams, bet ir kaimo ūkininkams: ir tiems, kurie siekė modernizuoti savo ūkius, ir tiems, kurie tiesiog nukentėdavo nuo tokių bėdų kaip gaisrai, nederliai ir kitokios nelaimės (turto draudimo tuo metu nebuvo). Antrieji tapdavo palūkininkų grobiu, o pirmiesiems Schulze-Delitzscho kreditų kooperatyvų paslaugos buvo palyginti sunkiai prieinamos, nes šių kooperatyvų pajai buvo gana dideli. Kaimiečiams pagelbėjo kito vokiečių vietos savivaldos (komunalinio) politiko – Friedricho Wilhelmo Raiffeiseno (1818–1888) „išrasti“ kaimo kredito kooperatyvai. Stojamieji įnašai į juos buvo nustatomi tokie maži, kad jų nariais galėdavo tapti ir nepasiturintys ūkininkai, o pajų visai nereikėdavo įmokėti (bet užtat nebūdavo mokami ir dividendai – visas pelnas skiriamas paskolų fondui didinti). Tačiau dėl to kooperatyvas negalėjo pats vienas sukaupti pradinio paskolų fondo, ko iš kredito kooperatyvų reikalavo Schulze-Delitzschas. Jis įrodinėjo, kad jie turi būti visiškai nepriklausomi ir nuo valstybės, ir nuo bet kokių kitų pašalinių rėmėjų (pvz., filantropų skolintojų už simbolines palūkanas ar visai be jų). Raiffeiseno kredito kooperatyvai tokią paramą sukaupiant pradinį kapitalą priimdavo (žr.: Šalčius 1989 (1931): 167–176).

Tiesa, jos prirėkdavo tik pačioje raiffeiseniškosios kaimo kredito kooperacijos sąjūdžio pradžioje. Šiam sąjūdžiui išibėgėjus,

naujai įsisteigiantys kooperatyvai galėdavo naudotis Raiffeiseno kooperatyvų kooperatyvo – jų įsteigto banko lėšomis. Tačiau mainais kooperatyvo nariai už nemokius skolininkus turėdavo solidariai atsakyti ne tik savo stojimo įnašais, bet ir visu savo turtu. Be to, kooperatyvo valdybos narių ir vadovų darbas būdavo nemokamas, o į kooperatyvą įstoti galėdavo tik tos pačios kaimo bendruomenės nariai, gerai pažįstantys vieni kitus. Pagal panašias taisykles veikia garsusis *Grameen* bankas Bangladeše (žr. Bornstein 2005), kuris kartu su jo įkūrėju Muhammadu Yunusu buvo apdovanotas 2009 metų Nobelio taikos premija. Šios taisyklės Raiffeiseno kredito kooperatyvams leido nukonkuruoti privačius komercinius bankus, kuriems dėl palyginti didesnių administravimo išlaidų ne itin apsimoka dirbti su smulkiais klientais.

Kaimas bei žemės ūkis buvo ir dar vienos labai reikšmingos (taip pat ir Lietuvos ūkio istorijoje) kooperacijos sąjūdžio krypties sklaidos vieta. Tai gamybinė kooperacija, kuri anksčiausiai išsiplėtojo Skandinavijos šalyse. Kai XIX amžiaus paskutiniame trečdalyje Vakarų Europos rinką užplūdo pigūs grūdai iš JAV ir Rusijos, vietos ūkininkams atėjo sunkūs laikai. Išsigelbėjimu tapo persiorientavimas į pienininkystę, steigiant pieno perdirbimo kooperatyvus. Sudėtomis lėšomis ūkininkai išsirengdavo pienines, drauge įsigydavo įrangą, reikalingą gaminti sviestui ir kitiems eksportuoti tinkamiems pieno produktams. Patys pienininkystės kooperatyvai savo ruožtu jungėsi į kooperatyvų sąjungas, kurios rūpinosi pieninių produkcijos supirkimu, padėjo steigti naujiems kooperatyvams, o patiems ūkininkams – gerinti karvių veislę bei apsirūpinti kitomis reikalingomis gamybos

priemonėmis. Be kitų dalykų, paaiškėjo, kad apsimoka dideliais kiekiais užpirkti vietinius gamintojus ką tik nukonkuravusių JAV ir Rusijos grūdų augintojų produkciją ir iš jos gaminti pašarus gyvuliams. Didžiausių laimėjimų gamybinė žemės ūkio kooperacija pasiekė Danijoje (žr. Garbacik 1946: 99–55), ji tapo pavyzdžiu ir tarpukario Lietuvos ūkininkams.

Ką tik aprašytos gamybinės kooperacijos formos vadinamos vertikaliąja kooperacija (žr. Чаянов 1989 (1918): 196–199). Šiuo atveju pati gamyba lieka individuali – ji vyksta daugybėje smulkiųjų įmonių, kurių šeiminiškai bendradarbiauja įsigydami ir naudodami tam tikrus išteklius (trąšas, žemės ūkio techniką) arba perdirbdami bei realizuodami individualiai pagamintą produkciją. Nuo jos reikia skirti horizontaliąją gamybos kooperaciją, kai smulkūs gamintojai ar paslaugų teikėjai suvienija savo išteklius, įsteigia didelę įmonę ir tampa jos bendrasavininkiais-darbuotojais.

## **2. Kooperacijos ideologijos: kelias į socializmą, kooperatyvizmą ar geresnį kapitalizmą?**

Baigiamąjį pirmojo straipsnio skirsnio teiginį detaliau išplėtosiu paskutiniame straipsnio skirsnyje. Iki tol antrajame ir trečiame skirsniuose dar reikia išsiaiškinti kooperacijos sąjūdžio vietą ir reikšmę plačiame XIX–XXI a. kapitalizmo raidos kontekste. Nuo pat savo įsiviešpatavimo (po pramoninės revoliucijos Anglijoje XVIII a. pabaigoje) kapitalizmas niekada nestokojo kritikų, svajojusių apie geresnę, alternatyvią ekonominę sistemą, kurios varomosios jėgos būtų ne žmonių savanaudiškumas ir konkurencija, bet savitarpio pagalba: mutualizmas, altruizmas ir ... kooperacija (žr.

Laidler 1968; Туган-Барановский 1989 (1916)).

Tiesa, toli gražu ne visus kooperacijos sąjūdžio dalyvius įkvėpė didinga pokapitalistinės ekonominės sistemos, kaip galutinio šio sąjūdžio tikslo, vizija. Antai Raiffeisenas buvo tiesiog krikščionis filantropas, savo veikla siekęs palengvinti „artimųjų“ – palūkininkų išnaudojamų Heddesdorfo miestelio (dabartinėje Vokietijos Rheinlando-Pfalzo žemėje) apylinkių, kur jis 1852–1865 m. dirbo burmistru, valstiečių dalią. Taip pat ir Schulze-Delitzschas siekė pagerinti konkrečios socialinės grupės (senojo vidurinio sluoksnio) padėtį kapitalistinėje ekonominėje sistemoje, bet ne ją pakeisti kitokia ar iš pagrindų reformuoti. Vis dėlto kooperacijos sąjūdis nebūtų nei taip sparčiai iškilęs, nei taip plačiai išsiplėtojęs, jeigu jo aktyvistais nebūtų tapę daugybė socialistų, kurie šį sąjūdį laikė keliu į socializmą – alternatyvią kapitalizmui ir už jį pranašesnę socialinę-ekonominę sistemą.

Čia iš karto reikia pabrėžti, kad nevalia socialistinio sąjūdžio tapatinti su ta jo srove, kuri XX amžiaus istorijoje paliko giliausią pėdsaką, – marksizmu ar juolab su marksizmo radikaliąja leninine atmaina, kurios šalininkai daugybėje šalių užgrobę valdžią įvedė totalitarinį režimą. Kai XIX a. marksizmas buvo dar tik viena iš daugybės tarpusavyje konkuruojančių idėjinių socializmo srovių, jis iš jų išsiskyrė bene pačiu skeptiškiausiu požiūriu į kooperaciją. Marksistai keliu į socializmą laikė revoliuciją, kuri apimtų valdžios valstybėje išsikovojojamą, privatinės gamybos priemonių nuosavybės panaikinimą (nacionalizaciją), perduodant jų valdymą valstybei, įgyvendinančiai „proletariato“ (skaityk – jo apsišaukėlių vadų) diktatūrą. Kooperacijos sąjūdis juos domino

tik tiek, kiek per jį buvo galima organizuoti ir indoktrinuoti plačiąsias pramonės darbininkų mases, kurias marksistai laikė jų telkiamų socialdemokratų ir komunistų partijų socialine baze. Kooperacijos sąjūdis marksistams buvo įdomus ir kaip potencialus lėšų finansuoti šių partijų veiklą donoras. Todėl socialdemokratams ar juolab komunistams griežtai pasisakė prieš pasaulėžiūrinį ir politinį kooperacijos sąjūdžio neutralumą, laikydami kooperaciją vienu iš „klasių kovos“ frontų (žr. Vandervelde 1913).

Ne kitaip į labai sėkmingai carinėje Rusijoje besiplėtojusių kooperacijos sąjūdį (žr. Прокопович 1918) žiūrėjo ir bolševikų vadas Vladimiras Leninas (1870–1924). Tik gyvenimo pabaigoje, kai žlugo bolševikų viltys panaudoti Rusiją kaip bazę užkurti pasaulinės revoliucijos laužą, Leninas kiek kitaip negu iki Pirmojo pasaulinio karo apie kooperaciją rašė marksistai pažvelgė į kooperacijos ir socializmo santykį. Prieš pat mirtį 1923 m. parašytame straipsnyje jis išskėlė idėją, kad socializmas ekonomiškai atsilikusioje Rusijoje gali būti sukurtas, plėtojantis valstybės remiamam kooperacijos sąjūdžiui: „civilizuotų kooperatininkų santvarka, kai yra visuomeninė gamybos priemonių nuosavybė, kai laimėta klasinė proletariato pergalė prieš buržuaziją, – tai jau socialistinė santvarka“ (Leninas 1988 (1923): 367; žr. taip pat: Файн 1970).

Leninas ragino valstiečius į kooperatyvus įtraukti „meduoliu“, kooperatyvams palankesnėmis sąlygomis suteikiant valstybinių bankų kreditus, nustatant jiems mokesťines lengvatas bei kitaip juos privilegijuojant, palyginti su privačiu kapitalistiniu sektoriumi. Po kelerių metų Lenino įpėdinis Josifas Stalinas prievarta suvarė valstiečius į kolūkius, kurie nominaliai buvo žemdirbių

gamintojų horizontalūs kooperatyvai. Tikrovėje tai buvo pseudokooperatyvai, nes jų organizacijoje bei veikloje nematome nė vieno iš ankstesniame skyriuje aptartų klasikinių kooperacijos bruožų. Tai buvo komunistų partijos paskirtų pareigūnų valdomi valstybiniai baudžiaviniai dvarai, kurių pagrindinė paskirtis – žemdirbių išnaudojimas, neekonomine prievarta išspaudžiant iš žemės ūkio išteklius atsilikusios Rusijos industrializacijai, kurioje pirmenybinis buvo modernios karinės pramonės sukūrimas.

Priešiško marksizmui anarchistinio socializmo požiūris į kooperaciją buvo visai kitoks. Žymiausi jo teoretikai buvo Pierre-Josephe Proudhonas (1809–1865), Michailas Bakuninas (1814–1876), Piotras Kropotkinas (1842–1921). Jie marksistus laikė „valstybininkais“, kurių idėjų įgyvendinimas darbininkų neišvaduos, o tik pakeis kapitalistų jungą valstybės ir jos valdininkų jungu (kaip ir atsitiko). Socialistinės revoliucijos tikslu jie laikė valstybės panaikinimą, pakeičiant ją vietos savivaldybių federacija. Kai dėl gamybos priemonių, tai jų šeiminkais turėjo tapti profesinės sąjungos, kurias anarchistai vadino sindikatais. Perėmusios savo nuosavybėn fabrikus ir kitas stambias įmones, jos turėjo tapti horizontaliais gamintojų kooperatyvais. Į tokius kooperatyvus ilgainiui savanoriškai susijungtų ir dauguma smulkiųjų gamintojų. Taip atsirastų kooperatinio socializmo visuomenė (žr. Guérin 1970; 1982; Rocker 1989 (1938); Bakunin 1972; Kropotkin 1972 (1904); Proudhon 1969).

Istorijoje yra nedaug mėginimų įgyvendinti anarchizmo programą – sukurti visuomenę, kurios ūkyje dominuotų gamintojų kooperatyvai. Pirmąjį – Paryžiaus



komuną – 1871 m. kraujyje paskandino į Versalį pabėgusiai laikinajai buržuazinei Prancūzijos vyriausybei ištikima kariuomenė. Kitus du – Taurijos stepėse Pietų Ukrainoje 1919–1920 m., kur anarchistams vadovavo legendinis Nestoras Machno, ir Katalonijoje Ispanijos pilietinio karo metu 1937 m. – užgniaužė valstybinio socializmo šalininkai komunistai. Anarchosindikalistinę gamintojų kooperatyvų federacijos idealą tik labai iš tolo priminė jugoslaviškasis „savivaldos socializmas“, kurio kūrimui vadovavo siekę atsiriboti nuo stalinizmo Jugoslavijos komunistai. Daugeliu atžvilgiui (visų pirma, vartojimo prekių paklausos patenkinimu) jugoslaviškasis socializmas pranoko savo sovietinį konkurentą ir palyginti mažomis socialinėmis sąnaudomis modernizavo didžiąją Jugoslavijos dalį (žr. Norkus 2008: 319–323). Serbų imperialistams sužlugdžius Jugoslavijos federaciją, po jos griuvėsiais žlugo ir šis įdomus socialinis eksperimentas, po savęs palikęs originalią slovėnišką pokomunistinio koordinuoto socialinio kapitalizmo versiją, kurios saviti bruožai paaiškinami būtent pseudokooperatinio „savivaldos socializmo“ paveldu (žr. Norkus 2012: 242–295).

Toli gražu ne visi socializmo šalininkai manė, kad socializmo neįmanoma sukurti be revoliucijos, kuri reikalinga valstybei užgrobti (revoliuciniai marksistai) arba sugriauti (anarchistai). Dar buvo reformistai, kurie manė, kad kapitalizmą galima palaipsniui transformuoti į socializmą, plečiant kooperatinį sektorių, kuris ilgainiui nustelbtų kapitalistinį sektorių. Reformistai pasidalijo į dvi kryptis. Pirmoji įtakingiausia buvo kontinentinėje Europoje, kur dar 1863 m. Ferdinandas Lassalle'is (1825–1864) paskelbė programą sukurti socializmą su valstybės

finansine pagalba steigiant horizontalius gamintojų kooperatyvus, kurie laipsniškai nukonkuruotų privataus kapitalo įmones. Tačiau daugiausia praktinių mėginimų įkurti tokius kooperatyvus būta romanų šalyse. Priešingai gamintojų kooperacijos entuziastų lūkesčiams, beveik visi jie buvo nesėkmingi – anksčiau ar vėliau horizontalūs gamintojų kooperatyvai arba bankrutuodavo neišlaikę konkurencijos su privačiomis kapitalistinėmis firmomis, arba „išsigimdavo“ į tokias firmas. Viena iš nedaugelio (ir dėl to įdomių išimčių) – dar Franco diktatūros laikais Ispanijos Baskų krašte įsikūręs Mondragono kooperatyvas, šiuo metu tapęs galingu tarptautiniu koncernu, savotišku ledinėje globalinio kapitalizmo naktyje gamintojų kooperatinio socializmo entuziastams tebešviečiančiu vilties žiburiu (žr. Bradley, Gelb 1983; Kasimir 1996; Whyte, Whyte 1991 (1988)).

Kur kas geriau sekėsi Rochdale'o teisingųjų pionierių įkurtam vartotojų kooperacijos sąjūdžiui, kuris daugiausia laimėjimų pasiekė savo tėvynėje Didžiojoje Britanijoje (žr. Holoyake 1918 (1893)). Stebėdama šiuos pasiekimus, grupė britų intelektualų, susibūrusių į Fabijaus draugiją, išplėtojo originalią Didžiosios Britanijos kelio į demokratinį socializmą doktriną, kuri tapo XIX a. pabaigoje įsikūrusios Leiboristų (Darbo) partijos veiksmų programa. Fabijaus vardu draugija buvo pavadinta prisimenant III a. pr. Kr. Romos karvedį Fabijų Kunktatorių (Delsėją), kuris nugalėjo į Italiją įsibrovusį Kartaginos karvedį Hani balą ne generalinėse kautynėse, bet prieš kariuomenę ilgainiui išsekinusia ilgamete pavienių antpuolių ir manevrų taktika. Tokiu būdu turėjo būti įveiktas ir kapitalizmas (žr. Cole 1961; Thompson 2006).

Tiesa, Leiboristų partijos, po Pirmojo pasaulinio karo tapusios viena iš dviejų įtakingiausių Didžiosios Britanijos politinių partijų, ideologija nebuvo vienalytė. Partijoje išsiskyrė „valstybininkų“ ir „kooperatinių“ sparnai. Pirmieji socializmo statybos pažangą siejo su valstybinio, antrieji – kooperatinio ekonomikos sektoriaus plėtra (žr. Прохин 1964). Šie vidiniai leiboristų nesutarimai lėmė, kad Didžiojoje Britanijoje dar 1917 m. įsikūrė Kooperacijos partija, save laikanti politiniu kooperacijos sąjūdžio sparnu bei Leiboristų partijos seserimi. „Seserystė“ pasireiškia tuo, kad abi partijos visų lygių rinkimuose iškelia bendrą kandidatų sąrašą, o leiboristams esant valdžioje – priklauso valdančiajai parlamento daugumai, tuo metu pasinaudodama tokia situacija specifiniams kooperacijos sąjūdžio interesams ginti.

Didžioji Britanija savo ideologiją ir politines perskyras „eksportavo“ ir į savo plačios užjūrio imperijos šalis. Tai paaiškina, kaip pasaulio politiniame žemėlapyje atsirado ligi šiol tebeegzistuojanti Gajanos kooperatinė respublika (*Co-operative Republic of Guyana*), vis dar gyvenanti pagal 1980 metais priimtą konstituciją, kurios 16-as straipsnis šios šalies ekonominės sistemos pagrindu skelbia „kooperatizmą“ (*co-operativism*). „Kooperatizmas praktikoje bus socialistinės transformacijos principas, persmelks ir formuos visus santykius visuomenėje. Kooperatizmas yra išsisknijęs istorinėje liaudies (*people*) patirtyje, yra pagrįstas saviklioja (*self-reliance*), pajėgus išlaisvinti produktyvią liaudies energiją ir yra vienijantis visos tautos raidos principas.“<sup>10</sup>

Ne visi kooperacijos teoretikai kooperatizmą suprato kaip kelią į socializmą ar

pereinamąją būseną pakeliui į šį galutinį tikslą. Kai po bolševikinės revoliucijos Rusijoje pirmoji šalis pasaulyje pasiskelbė statanti socializmą, sukompromituodama socializmo idėją masiniu terorizmu, naudojamu kaip priemonė anam tikslui pasiekti, gana gyvo susidomėjimo sulaukė autoriai, kurie „kooperatizmą“ paskelbė „trečiuoju keliu“ – alternatyva ir kapitalizmui, ir socializmui, realiai egzistuojančiam tik valstybinio socializmo pavidalu ir todėl atgrasiam savo „etatizmu“. Šios idėjos buvo ypač įtakingos tarpukariu, kai jas aktyviai propagavo prancūzų ekonomistas Charles'as Gide (1847–1932) ir jo mokiniai, į istoriją įėję Nimo mokyklos pavadinimu (žr. Šalčius 1989 (1929): 101–106). Nimas – miestas Pietų Prancūzijoje, kur veikė kooperacijos sąjūdis, kurį organizuojant ir valdant Gide ir jo šalininkai atliko svarbų vaidmenį. Kooperatizmą Nimo mokyklos teoretikai suprato kaip ūkio santvarką, kurioje dominuoja vartotojų kooperacijos sąjungos, kontroliuojančios ne tik mažmeninę prekybą apyvartą, bet ir didžiąją pramonės gamybos dalį. Su jomis koegzistuoja municipalinis, valstybinis ir privataus kapitalo sektoriai. Privataus sektoriaus konkurenciją Nimo mokykla laikė būtina palaikyti gerą kooperatinio sektoriaus formą (žr. Gide 1922 (1904)).

Kalbos apie kooperaciją kaip kelią į socializmą arba kooperatizmą kaip galimą alternatyvą ir kapitalizmui, ir socializmui nuščiuvo XX a. pabaigoje, kai Sovietų Sąjungoje ir Rytų Europoje žlugo valstybinis socializmas, o Kinijoje ir Vietname įsibėgėjo jo sėkminga transformacija į naują azijinio kapitalizmo atmainą (žr. Norkus 2008). Dar prieš dešimt metų iki to Didžiojoje Britanijoje Margaret Thatcher padarė galą „demokratinio socializmo“ statybai. Kiek

<sup>10</sup> Žr.: <<http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Guyana/guyana96.html>> [žiūrėta 2012 m. birželio 16 d.].

vėliau nutrūko iš švediškos jo versijos kūrimas (žr. Guogis 2000). Neoliberalus posūkis išsivysčiusių šalių ekonominėje politikoje skaudžiai palietė ir kooperatinių sektorių. Daugybė kooperatyvų ir jų sąjungų buvo „demutualizuoti“ – paversti akcinėmis bendrovėmis. Daugelis kitų bankrutavo, o jų turtą bei rinkos dalį perėmė geriau dirbančios privačios korporacijos.

Vis dėlto kooperacijos sąjūdis išlieka stipri ekonominė jėga taip pat ir išsivysčiusiose šalyse<sup>11</sup>. Danijoje 2007 m. vartotojų kooperacijai priklausė 36,4 proc. visos mažmeninės prekybos apyvartos. Prancūzijoje baigiantis pirmajam XXI amžiaus dešimtmėčiui kooperatiniam sektoriui priklausė 60 proc. mažmeninės bankininkystės, 40 proc. maisto pramonės ir žemės ūkio produkcijos gamybos, 25 proc. mažmeninės prekybos. Japonijoje tuo pačiu laiku 91 proc., o Korėjoje – 90 proc. fermerių buvo kooperatyvų nariai. Švedijoje vartotojų kooperatyvai 2004 m. kontroliavo 17,5 proc. rinkos. Šveicarijoje dvi didžiulės vartotojų kooperatyvų sąjungos – *Migros* ir *Coop* – gamino 8 proc. Šveicarijos bendrojo vidaus produkto (BVP). Du trečdaliai namų ūkių Suomijoje yra kooperatyvų nariai. Netgi liberalaus individualistinio kapitalizmo tvirtovėje JAV 25 proc. gyventojų yra įvairių kooperatyvų nariai. Ispanijoje 2007 m. kooperatinėse įmonėse dirbo 21,6 proc. visų darbuotojų.

Tuo pat metu daugelyje besivystančių šalių kooperacijos sąjūdis ne tik išsaugo anksčiau turėtas pozicijas, bet ir stiprėja, plečiasi. Žinant ką tik pateiktus svarbes-

nius kooperacijos sąjūdžio istorijos faktus, nestebina, kad tos pozicijos ypač stiprios buvusiose Didžiosios Britanijos dominijose ir kolonijose. Prasidėjus XXI šimtmečiui, kas penktas Kenijos gyventojas buvo kooperatyvo narys. Kooperatinio sektoriaus įmonėse šioje šalyje sukuriama iki 45 proc. BVP, o eksportinės produkcijos gamyboje jų santykinė dalis dar didesnė – kooperatyvai išaugina 70 proc. kavos ir 95 proc. medvilnės. Singapūre 50 proc. gyventojų yra kooperatyvų nariai, o kaimyninėje Malaizijoje – 27 proc. Naujoje Zelandijoje kooperatyvai kontroliuoja 95 proc. pieno produktų, 70 proc. mėsos rinkos, parduoda fermeriams 70 proc. trąšų ir 50 proc. kitokių žemės ūkio gamybai reikalingų išteklių.

Tačiau pastaruoju metu kooperacijos sąjūdis intensyviai vystosi ir Lotynų Amerikos šalyse, kur jo pozicijos (matuojant santykiniais skaičiais) kur kas kuklesnės. Antai Kolumbijoje vien 2009 m. kooperatyvų narių skaičius išaugo 7,78 proc. Tai reiškia apie 350 000 naujų narių, o kooperacijos sąjūdis kol kas apima tik 10,6 proc. (4,8 milijonų) gyventojų. Užtat Argentinoje jam priklauso jau visas ketvirtadalis, Bolivijoje – trečdalis gyventojų, o Brazilijoje tais pačiais 2009 m. kooperatyvai pagamino 37,2 proc. visos žemės ūkio produkcijos.

Stebint šią kooperatinio sektoriaus ekspansiją šalyse, kurių ekonomika nenustojo augti senuosius pasaulinės kapitalistinės sistemos centrus nuo 2008 m. apėmusios ekonominės krizės sąlygomis, keblu skelbti kooperacijos sąjūdį jau užverstu istorijos lapu (taip pat žr.: Bajo, Roelants 2011; Williams 2007; S. Zamagni, V. Zamagni 2010).

<sup>11</sup> Visa toliau pateikiama informacija paimta iš TKA tinklalapio: <<http://www.ica.coop/coop/statistics.html>> [žiūrėta 2012 m. birželio 16 d.].

### 3. Apie rinkos, valdžios ir ... kooperacijos nesėkmes

Nuviltų lūkesčių dėl kooperacijos misijos apžvalga, kurią pateikėme ankstesniame skirsnyje, suteikia pagrindą padaryti štai kokią svarbią išvadą (pagal disjunkcinio silogizmo taisyklę): kooperacijos plėtra neveda nei į kooperatinį gamintojų ar vartotojų socializmą, nei į kooperatizmą, bet į geresnį kapitalizmą. Priminsiu, kad tobulas kapitalizmas – tai kapitalizmas be vadinamųjų rinkos nesėkmių (žr., pvz., Stiglitz 1989; Datta-Chaudhuri 1990; Medema 2009; Norkus 2003 (2001): 315–317). Viena šių nesėkmių priežasčių pagal dominuojančią neoklasikinę ekonominę teoriją yra gamybos veiksnių – darbo jėgos, žemės, kapitalo – rinkų neišsivystymas ar suvaržymas. Kapitalizmas negali būti tobulas, jeigu šalyje stinga kapitalo arba jam trukdoma „atitekėti“ iš svetur; jeigu trūksta darbo jėgos (pvz., dauguma gyventojų pragyvena iš pusiau natūrinio žemės ūkio) arba jai trukdoma imigruoti iš kitų šalių (kur yra jos perteklius).

Dabartiniam realiam kapitalizmui išsivysčiusiose pasaulio šalyse iki tobulybės labiausiai stinga bent kiek tolimesnėje ateityje pagamintų prekių (vadinamųjų *futures*) rinkų. Nors biržose jau spekuliuojama kitų metų bananų derliumi, tobulybė reikalauja, kad būtų prekiaujama ir po 5, ir po 10, ir po 50 metų užderėsiančiais bananais. Jeigu taip būtų galima padaryti su visomis prekėmis ir paslaugomis, tai tada tiek pat laiko nebūtų ekonominių krizių, kurios kartkartėmis visus kapitalistinių kraštų gyventojus savo kailiu priverčia pajauti visą realaus kapitalizmo netobulybę. Norint tobulo kapitalizmo žemišką egzistenciją pratęsti dar

ilgiau, reikia, kad dar tolimesnė ateitis jau dabar būtų parduota ir nupirkta.

Kita šio straipsnio temai svarbesnė tų nesėkmių priežasčių klasė – tobulosios konkurencijos sutrikimai dėl galios asimetrijų rinkose, kurios dažniausiai pasireiškia gamintojo monopolijos ar oligopolijos pavidalu. Tokios asimetrijos nepadaro didesnės žalos, jeigu monopolisto padėtį lemia laikinas inovacinio technologinio proveržio nulemtas korporacijos dominavimas rinkoje. Praktikoje stambiosios korporacijos piktnaudžiauja intelektinės nuosavybės institucija, siekdamos paversti tokį dominavimą nuolatiniu, t. y. įtvirtinti savo dirbtinę monopoliją naujoms žinioms. Pavyzdžiu gali būti garsiosios *Microsoft* korporacijos rinkos strategija, kurią kiekvienas kompiuterio vartotojas yra patyręs savo kailiu. Šiuo metu būtent intelektinės nuosavybės institucija tapo didžiausiu stabdžiu žmonijos pažangios kapitalistinės raidos kelyje (žr. Norkus 2010).

Rinkos nesėkmes lemia ir informacinės asimetrijos rinkose, kurios dažniausiai būna susijusios su galios asimetrijomis. Informacijos asimetrijų nebūtų tokiose rinkose, kur informacijos paieškos ir analizės sąnaudos būtų lygios nuliui, t. y. visi rinkos žaidėjai būtų visažiniai ir tobulai racionalūs. Daugiau ar mažiau aproksimuoti šį idealą vėlgi pajėgia didžiosios korporacijos, kurios samdo aukštos kvalifikacijos rinkos vadybininkus ir analitikus, parengiančius adekvačias informacines prielaidas sprendimams, kurie yra ne tik subjektyviai, bet ir objektyviai racionalūs. Vidutiniai fiziniai asmenys sprendimų racionalumu negali lygintis su didžiosiomis korporacijomis, nors ir čia galima konstatuoti didžiulius ekonominės rinkos kultūros skirtumus tarp

beraščių, tik epizodiškai su rinkos mainais susiduriančių besivystančių šalių gyventojų ir ne vien kapitalistinio ekonominio švietimo pradžiamokslį<sup>12</sup> išėjusių išsivysčiusių kapitalistinių šalių gyventojų. Jūs gyvenimas rinkos visuomenėje, artėjančioje prie tobulos konkurencijos idealo, priverčia išmokti naudotis sofistikuotais finansiniais instrumentais ir sprendimų priėmimo euristikomis, bent iš dalies praplečiančiomis žmogiškojo racionalumo ribas. Vis dėlto galima teigti, kad informacinės asimetrijos požiūriu pardavėjas beveik visada yra pranašesnėje padėtyje, palyginti su vartotoju, tarpininkas prekybininkas – palyginti su smulkioju gamintoju, ir pan.

Rinkos nesėkmės pačios didžiausios ir skaudžiausios būna tada, kai visų trijų rūšių priežastys veikia kartu. Taip dažniausiai būna jauno, dar tik besiformuojančio kapitalizmo šalyse, kuris dėl tokių nesėkmių gausos kitaip dar vaizdingai vadinamas laukiniu kapitalizmu. Už jį dar blogesnis yra tik politinis oligarchinis kapitalizmas, kuriame žmonės kenčia ir nuo rinkos, ir nuo valdžios nesėkmių (žr. Norkus 2012: 119–132). Sunku rasti kraštą, kuriame žmonės nežinotų, kas yra pirkimas ir pardavimas, tačiau tik visiškai išsivysčiusio kapitalizmo šalyse visi pradeda gyventi pirkimu bei pardavimu, o beveik viskam yra visiems žinoma rinkos kaina. Besivystančiose šalyse (kokia buvo ir Lietuva pirmosios nepriklausomybės pradžioje po Pirmojo pasaulinio karo) dauguma gyventojų pragyvena iš žemės ūkio,

---

<sup>12</sup> Didieji to pradžiamokslio mokytojai pokomunistinėje Lietuvoje buvo „Sekundės“ banko ir panašių finansinių institucijų kūrėjai, žadėję savo klientams žaibišką praturtėjimą. Visokių loterijų, lošimo namų ir panašių įstaigų populiarumas, sykiu ir „seno“ kapitalizmo šalyse, rodo, kad ekonominio švietimo galimybės racionalizuojant ekonominę žmonių elgesį yra ribotos.

dalyvauja rinkos mainuose tik epizodiškai ir stengiasi minimizuoti savo pragyvenimo šansų priklausomybę nuo jų, siekdami kuo daugiau pragyvenimo reikmenų pasigaminti patys. Kai įvairios aplinkybės (pvz., reikalas prasimanyti pinigų susimokėti mokesčius) juos vis dėlto priverčia į rinkos mainus įsitraukti, valstiečiai ir kitokie smulkūs gamintojai neišvengiamai tampa informacinės ar galios asimetrijų santykių su rinkos mainų profesionalais aukomis (žr. Benecke 1972).

Labai dažnai šioje srityje specializuojasi etninių ir religinių mažumų atstovai: armėnai Artimuosiuose Rytuose, sirai ir libaniečiai Vakarų Afrikoje, kinai Pietryčių Azijoje, žydai buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse ir pan. (žr.: Sirutavičius, Staliūnas 2006; Slezkine 2010 (2004)). Kapitalas tokiose šalyse veikia tik primityviais lupikiško ir prekybinio kapitalo pavidalais, kurio atstovai pelną gauna iš arbitražo (tarpininkavimo), pasinaudodami pirkėjų ir pardavėjų nežinojimu bei kurdami dirbtines monopolijas ir oligopolijas.

Ekonominė kooperacija geriausiai gali būti apibūdinta kaip silpnesniųjų rinkos santykių dalyvių ekonomiškai neišsivysčiusiose šalyse „organizacinis ginklas“, leidžiantis išvengti daugelio rinkos nesėkmių, kurių neutralizacijos priešingu atveju būtų galima tikėtis tik tolimoje ateityje (pasikeitus ne vienai kartai) – išsivysčius tobulai konkurencijai, išaugus rinkos santykių dalyvių ekonominei kultūrai ir bendram ekonomikos produktyvumui. Kitaip sakant, kooperacijos plėtra leidžia iš esmės patobulinti kapitalizmą arba (kas yra tas pat) geresnį kapitalizmą sukurti anksčiau laiko. Nuosekliu rinkos fundamentalistiniu požiūriu, rinkos nesėkmės gali pašalinti tik geriau



(į gylį ir plotį) išsivysčiusi rinka. Rinkos fundamentalistai (neoliberalai) oponuoja pasiūlymams taisyti pirmiau išvardytas ir kitas rinkos nesėkmes, perduodant spręsti tuos uždavinius, kurių nesiseka išspręsti rinkoms, valstybės valdžiai arba jos įsikišimais koreguoti rinkos nesėkmes.

Antai nesant išsivysčiusių kapitalo rinkų, kurios galėtų užtikrinti pakankamą kapitalo pasiūlą ekonomikai modernizuoti, valstybė gali pati imtis antreprenerio vaidmens: statyti įmones, plėtoti naujas ūkio šakas. Kai ji tampa dominuojančiu investuotoju, kapitalizmas transformuojasi į valstybinį kapitalizmą, o kai valstybė pasisavina antreprenerystės monopolį, tapdama vieninteliu darbdaviu ir investuotoju, kapitalizmą pakeičia valstybinis socializmas. Rinkos nesėkmės pašalinamos kartu su pačia rinka, ir tada vartotojai kenčia jau dėl valdžios nesėkmių. Kaip vyresni žmonės Lietuvoje žino ir iš asmeninio patyrimo, jos būna dar skaudesnės už rinkos nesėkmes: geriau jau sukti prekybininkai pilnoje prekių parduotuvėje, negu sukčiai tuščioje. Žinoma, galimas ir ne toks radikalus rinkos nesėkmių taisymo būdas – rinkos reguliavimas. Antai valstybė gali mėginti ginti vartotojus nuo monopolijų ir oligopolijų, reguliuodama kainas, nustatydamą maksimalią leistiną rinkos dalį, kurią gali užimti vienas rinkos žaidėjas, apibrėždama tam tikrus konkrečių produktų išvaizdos ir kokybės standartus (mėgstamas Europos Sąjungos agentūrų užsiėmimas) ir taip siekdama vartotoją apsaugoti nuo mėginimų jį apgauti bei išnaudoti (žr. Norkus 2003).

Esama gausybė literatūros, skirtos tokio rinkos pakeitimo valstybės valdžios veikla arba jos intervencijų į „natūralią“ rinkos procesų eigą nesėkmėms ir neigiamoms

šalutinėms pasekmėms (žr., pvz., Mueller 2003; Tullock, Seldon, Brady 2002). Daugiausia apie tai yra prirašę vadinamosios viešojo pasirinkimo (*public choice*) teorijos atstovai, kurių specialybė ir yra visokiausių valdžios nesėkmių demaskavimas. Besiginčijančios šalys („valstybininkai“ ir „rinkininkai“) nepastebi, kad yra alternatyvus valstybės intervencijoms į rinką arba juolab rinkos pakeitimui ūkio administravimu būdas koreguoti bent jau dalį rinkos nesėkmių. Rinkos nesėkmes, kurias besivystančiose šalyse imasi koreguoti valstybė, gali kur kas sėkmingiau koreguoti kooperacija. Geresnės už valstybinį socializmą, valstybinį ar valstybinį monopolistinį kapitalizmą alternatyvos politiniam oligarchiniam kapitalizmui besivystančiose šalyse yra kooperatinis ir valstybinis kooperatinis kapitalizmas. Pastarasis – tai tokia valstybinio kapitalizmo atmaina, kai valstybė sistemingai skatina ir nukreipia kooperacijos plėtrą, tačiau pati tiesiogiai neūkininkauja.

Kooperacija kaip „laukinio kapitalizmo“ nesėkmių koregavimo būdas turi tą pranašumą, kad jos plėtra nekeltų grėsmės kapitalizmo pamatams ir neiškraipytų rinkos. Tai visų pirma reikia pasakyti apie vartotojų kooperaciją, kuri yra vartotojo suverenumo principo įgyvendinimas tiesioginiu būdu, o laisvoji konkurencija įgyvendina netiesiogiai ir ne visada (tik kai aproksimuojama tobuloji konkurencija). Pašalindama perteklinius tarpininkus tarp vartotojų ir gamintojų, vartotojų kooperacija ištaiso rinkos nesėkmes, kurias lemia galios ir informacijos asimetrijos tarp pirkėjų vartotojų ir tarpininkų pardavėjų, padidina rinkos suverenų (vartotojų) gaunamą naudą, tačiau nepaliečia esminių kapitalizmui kaip gamybos būdai santykių tarp gamybos priemonių

savininkų ir tiesioginių gamintojų – samdomųjų darbuotojų.

Kredito kooperacijos plėtra leidžia kurti kapitalizmą šalyse, kuriose kapitalo sukaupta mažai. Kai nėra kaip pasiskolinti kapitalo iš svetur, kad ir labai kuklių vietinių kapitalo išteklių koncentracija kooperacijos būdu yra kur kas geresnė alternatyva, negu valstybinis kapitalo kaupimas, valdžiai mokesčių presu išsunkiant reikalingus finansinius išteklius įvairiems „prestižiniams“ investiciniams projektams iš valstiečių ir kitų ikikapitalistinėms ūkio sanklodoms priklausančių smulkiųjų gamintojų, kartu juos nuskurdinant ir užgniaučiant privačios antreprenerystės paskatas. Kaip rodo jau minėtų Raiffeiseino kredito kooperatyvų, *Grameen* banko ir panašių kredito kooperacijos institucijų veiklos istorija, net ir nedidelių pigaus kredito išteklių, kuriuos kaip tik ir padeda parūpinti kredito kooperacija, pakanka paleisti kaimo tvarios plėtos „iš apačios“ mechanizmą.

Kapitalizmo ir vartotojų kooperacijos dermė galutinai išryškėja, kai kooperatyvų sąjungos nesitenkina veikla mažmeninės ir didmeninės prekybos srityse, bet įžengia ir į gamybos sritį, imdamosi gamybos organizacijos<sup>13</sup>. Santykiai tarp savininkų ir darbuotojų tokiose kooperatinėse įmonėse niekuo nesiskiria nuo tų, kuriuos matome privataus kapitalo firmoms priklausančiose gamyklose ir fabrikuose. Marxo terminais – tai vis tas pats samdomojo darbo išnaudojimas, gamybos priemonių savininkams pasisavinant pridėtinę vertę. Vienintelis skirtumas

<sup>13</sup> Kur kas sunkiau į kapitalistinę ekonominę sistemą rėmus telpa horizontalūs kooperatyvai, kuriuose tik įmonės darbuotojai yra jos bendrasavininkiai. Tačiau ši gamybinės kooperacijos forma yra mažiausiai paplitusi, nes tokiems kooperatyvams sunkiausiai sekasi konkuruoti su privačiomis kapitalistinėmis firmomis.

tas, kad tą pridėtinę vertę savininkai (principalai) pasisavina ne pelno, bet įpirkimo premijų už tų įmonių pagamintos produkcijos išsigijimą pavidalu. Kilus pirmiesiems industriniams konfliktams (streikams) tarp šių įmonių savininkų (vartotojų kooperatyvų sąjungų) ir jų samdomų darbininkų, vartotojų kooperacijos teoretikai ir praktikai taip ir nesugalvojo nieko geresnio, kaip tik siūlyti kooperatinių įmonių samdomiems darbininkams tapti juos samdančių vartotojų kooperatyvų nariais arba samdyti tik tuos, kurie į juos jau yra įstoję.

Įgyvendinant šį principą, susidarytų situacija, kuri iš esmės nesiskiria nuo tos, kai dalis privačios kapitalistinės įmonės akcijų priklauso jos samdomiems darbuotojams. Tai dar viena versija „liaudies kapitalizmo“, kuri daugelis kapitalizmo analitikų pastebi labiausiai išsivysčiusiose šalyse (žr., pvz., Drucker 1993). Tiesa, galimybės tokiu būdu kooperatinėse įmonėse spręsti kapitalizmui būdingus industrinius konfliktus yra ribotos: palyginti nedidelė įpirkimo premija, kurią darbininkas gaus nusipirkęs paties pagamintą produkciją, vargu ar atmuš jam norą reikalauti didesnio darbo užmokesčio arba ieškoti geriau apmokamo darbo, jeigu jis matys, kad dirbantys privataus sektoriaus įmonėse jo kolegos už tokį pat darbą gauna daugiau. Kitaip gali būti tik tais atvejais, jeigu tenkintis mažesniu darbo užmokesčiu ar blogesnėmis darbo sąlygomis samdomus kooperatyvų darbuotojus, kurie patys yra juos samdančių kooperatyvų nariai, skatintų tam tikri idėjiniai motyvai ar didesnis darbo vietos saugumas.

Iš tikrųjų, idėjinė (kalbant Maxo Weberio terminais, vertybiškai racionali) kooperatyvų narių ir ypač jų funkcionierių motyvacija yra gyvybiškai svarbi, kad pati

kooperacija išvengtų jai specifiskai būdingų nesėkmių. Nesėkmės ištinka ne tik valstybės valdžią bei rinką, bet ir kooperaciją. Vienos jų mechanizmą atskleidžia garsusis „kalinio dilemos“ lošimas. Kai išsiplėtojęs vartotojų kooperacijos sąjūdis sutramdo su juo konkuruojančius privačius prekybinius, priversdamas juos elgtis civilizuotai, sumažėja paprastų vartotojų paskatos stoti į kooperatyvus ir pirkti jų parduotuvėse šiek tiek brangesnes negu privačiose parduotuvėse prekes, tokiu būdu susimokant už kooperatinės prekybos suteikiamą garantiją, kad jiems nebus parduotos nekokybiškos ar neteisingai pasvertos prekės. Toks vartotojas už dyką raško saldžius kooperacijos sąjūdžio vaisius, bet nemoka už jų išauginimą. Užtat paties kooperacijos sąjūdžio plėtra sustoja arba jis ima „trauktis“, taip sudarydamas sąlygas vėl suklestėti grobuoniškoms privačios prekybos praktikoms.

Tačiau bene pavojingiausia kooperacijai nesėkmė yra keblumai sprendžiant principalo (atstovaujamojo) ir agento (atstovo) problemą, kuri iškyla ir valstybės, ir privačių korporacijų valdyme (žr., pvz., Coleman 2005 (1990): 369–407). Valstybės principalai (atstovaujantieji, įgaliotojai) – jos piliečiai, o agentai (atstovai, įgaliotiniai) – jų išrinkti politiniai pareigūnai ir šių pasamdyti valstybės aparato funkcionieriai. Dažniausiai pasitaikanti politinės valdžios nesėkmė – agentų veikimas savo, o ne piliečių interesais (korupcija). Tokia problema iškyla ir valdant privačias korporacijas, kai samdyti vadybininkai taikosi veikti ne savininkų (akcininkų), bet savo pačių interesais. Tačiau akcininkams suvaldyti savo pasamdytus įmonių vadovus kur kas lengviau, negu kooperatyvo nariams – savo išsirketų valdymo organų narius bei sam-

dytus tarnautojus (kooperatyvo vedėjus, pardavėjus ir pan.). Stambieji akcininkai turi ir galią, ir interesą prižiūrėti korporacijos vadybininkus.

Kooperatyve yra kitaip. Kaip ir demokratinėje valstybėje, kiekvienas kooperatyvo narys teturi vieną balsą, kurio svoris dar labiau sunyksta kooperatyvams jungiantis į regionines ar nacionalines sąjungas. Pajus, taigi ir potenciali žala nario turtiniams interesams, tą pajų dėl kooperatyvo veiklos nesėkmių ar bankroto praradus, yra palyginti nedidelė. Todėl pavienis kooperatyvo narys turi ir palyginti menkas paskatas domėtis kooperatyvo valdymu, gaišti tam savo brangų laiką. Tai suteikia kooperatyvų vadovams (agentams) netgi didesnę veikimo savo interesais laisvę, negu ją turi tegu ir nepilietiški (pasyvi) piliečių išrinkti valstybės vadovai. Mat juos varžo politinės opozicijos ir masinės informacijos priemonių kritika, taip pat grėsmė nebūti perrinktiems kitai kadencijai. Intensyvus politinis gyvenimas, laisvos ir agresyvios masinės informacijos priemonės sumažina valstybės valdžios nesėkmių pavojus. Ekvivalentiškų kontrolės instancijų kooperatyvuose ir jų sąjungose nėra. Ir jų valdybose, ir revizijos komisijose ilgainiui susikuria gana uždaras ratas žmonių, sudarančių kooperatininkų elitą, koks jau XX a. pradžioje susidarė Didžiojoje Britanijoje, kur vartotojų kooperacija išsivystė anksčiausiai ir pasiekė didžiausių laimėjimų (žr. Федорович 1961).

Ką tik aptartos kooperacijos silpnybės leidžia suprasti, kodėl kooperacijai palyginti geriau sekasi daugelyje (nors ir ne visose) besivystančių šalių negu turtingose išsivysčiusiose šalyse. Aptartos aplinkybės taip pat leidžia paaiškinti, kodėl išsivysčiusio

kapitalizmo šalyse po Antrojo pasaulinio karo prasidėjo kooperacijos sąjūdžio sąstingis, o žlugus „realiam socializmui“ Sovietų Sąjungoje ir jos palydovinėse šalyse pavirto gana ryškiu jo nuosmikiu. Gal ir paradoksalu, tačiau bene svarbiausias kooperatyvų sąjungų konkurencinio pranašumo prieš privačias korporacijas šaltinis buvo tik po to žlugimo galutinai išsisklaidžiusios ir išblėsusios ideologinės iliuzijos apie realiai galimas kapitalizmo alternatyvas, susijusias su kooperacijos sąjūdžio plėtra.

Kol buvo gyvas tikėjimas aukšta kooperacijos misija nutiesti kelią į kooperatinį, demokratinį ar kitokį gerą socializmą, kooperatyvų aktyvistus ir vadybininkus buvo galima rekrutuoti iš idealistų, kuriems šis tikėjimas suteikė jėgų atsispirti pagundoms pasinaudoti užimta padėtimi savo asmeniniais interesais. Klaidingas tikėjimas kilnia kooperacijos misija galėjo paskatinti dirbti už mažesnę atlyginimą, negu už tokį pat darbą kooperatyvo darbuotojas gautų perėjęs dirbti į privačią firmą. Nebelikus vertybiškai racionalių idealistų, vadovaujančias pareigas kooperatyvuose užimdavo menkesnės kvalifikacijos ir todėl pasirengę dirbti už mažesnę atlyginimą vadybininkai arba dėl silpnės (vėlgi palyginti su privataus verslo korporacijomis) priežiūros kooperatyvų vadovai dažniau piktnaudžiaudavo.

Šios grėsmės korporacijai yra palyginti mažesnės silpnos ekonomikos šalyse. Dėl silpniau išsivysčiusio privataus kapitalistinio sektoriaus privačioms korporacijoms čia nereikia tiek daug vadybininkų, kiek jų įdarbinama išsivysčiusių šalių privataus kapitalo įmonėse. Jų ypač daug prireikia, kai iš verslo traukiasi pirmoji įmonių įkūrėjų karta, o jų palikuonys visai nebūtinai trokšta užimti tėvų vietas ką tik sukurtų verslo

imperijų valdybose. Besivystančiose šalyse dažnesnis Marxo „Kapitale“ pavaizduotas individualistinis ar šeiminiškas kapitalizmas, kai verslininkas kapitalistas (kapitalo savininkas) yra ir savo įmonės vyriausiasis vadybininkas, o jo pagalbininkai yra šeimos nariai ir giminės.

Todėl išsilavinusiems gabiems ir ambicingiems išeiviams iš žemutinių sluoksnių šiose šalyse pačios patraukliausios yra valdiškos tarnybos – darbas valstybės aparate bei su juo susijusiose viešojo sektoriaus įstaigose. Tačiau pakankamai patraukli alternatyva gali būti ir darbas kooperatiniame sektoriuje. Ypač jeigu už jį galima gauti įvairių „vidinių“, „idealių“ ar „dvasinių“ premijų, kurių šaltinis yra tikėjimas aukštesne kooperacijos sąjūdžio misija: padėti skriaudžiamiesiems, patarnauti savo tautai ir pan. Net ir šiais laikais tokias premijas kur kas lengviau gauti būtent besivystančių šalių, kuriose viešas gyvenimas dar yra stipriai ideologizuotas, intelektualams. Jauniems turtingų išsivysčiusių šalių profesionalams nebėra iš kur jų paimti, nes čia pasaulis jau galutinai atkerėtas, ir beliko viena – kosmopolitinio vartotojiškumo – „ideologija“.

#### **4. Kaip Lietuva vos netapo Baltijos Gajana**

Ryškus ką tik aptartų kooperacijos stiprybių ir silpnybių, sėkmių ir nesėkmių atvejis yra jos raida Lietuvoje. Mūsų šalyje kooperacijos sąjūdžio indėlis į šalies ūkinę modernizaciją yra išskirtinis (žr. Kraužlis 1936; Šalčius 1937; Trimakas 1929; Glemža 1992; Treinys 1990; Ramanauskas 1998; Sasnauskas 1998; Žemaitis ir Vaitkus 2000). Kooperacijos sąjūdžio istorija mūsų šalyje skaičiuojama nuo 1869 m., kai grupė caro valdininkų Vilniuje įkūrė vartotojų koope-

ratyvą. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Didžiojoje Lietuvoje<sup>14</sup> tokių kooperatyvų buvo daugiau kaip šimtas. Maždaug tiek pat buvo ir kredito kooperatyvų, vadinamų kredito draugijomis (žr. Sasnauskas 1998: 24–25). Raseiniuose sėkmingai dirbo pie-ninkystės kooperatyvas „Biruta“, vienijęs vien dvarininkus. Taip pat ir dauguma kitų kooperatyvų buvo dvarininkų organizacijos. Išimtis – tik daugelyje valsčių veikusios kreditų draugijos, kurių veikloje aktyviai dalyvavo ir lietuvių ūkininkai (žr. Bičkauskas-Gentvila 1973: 68–81), taip pat kai kurie vartotojų ir žemės ūkio kooperatyvai ūkiškai pažangiausiame Didžiosios Lietuvos regione – Suvalkijoje. Pats garsiausias buvo „Žagrės“ kooperatyvas, prekiaavęs žemės ūkio padargais, trašomis bei supirkinėjęs ūkininkų produkciją. Kooperatinio sąjūdžio plėtrai labai trukdė caro valdžios daromos kliūtys kooperatyvams jungtis į sąjungas (žr. Šalčius 1989 (1937)).

Beveik visi šie kooperacijos sąjūdžio pradai žuvo Pirmojo pasaulinio karo liepsnose, ir jis turėjo praktiškai nuo nulio iš naujo kurtis jau nepriklausomoje Lietuvoje. Praėjus lygiai mėnesiui po nepriklausomybės paskelbimo, „Lietuvos aide“ pasirodė J. Vaitkaus straipsnis, kuriame buvo rašoma: „Iš tikrųjų politikos siekimai yra šiandien mūsų pagrindiniai siekimai. Bet jeigu bus mums lemta pamatyt savarankiška mūsų tėvynė politikos žvilgsniu, svarbu bus irgi, kad ji taip pat ekonomijos žvilgsniu būtų nepriklausoma svetimam kapitalizmui. Be to, jeigu mūsų kraštas žadamas atstatyti demokratiniais politikos pamatais, tai

<sup>14</sup> Turima omenyje dabartinė Lietuvos teritorija be Klaipėdos krašto. Verta pažymėti, kad ten visos kooperacijos formos tuo metu jau buvo pasiekusios itin aukštą išsivystymo lygį ir toli pranoko kooperacijos užuomazgas Didžiojoje Lietuvoje.

ekonominę Lietuvą taip pat privalome tais pačiais pamatais tvarkyti. Lietuva čia taip pat neturi būti kapitalistų naudojama. Ji turėtų būti *kooperacijos* šalis, nes tokios pat reikšmės turi politikoje *demokratizmas*, kaip ekonomijos gyvenime kooperacija“ (Vaitkus 1918). Vienas pirmųjų 1918 m. pabaigoje sudarytos nepriklausomos Lietuvos vyriausybės išleistų įstatymų buvo 1919 m. sausio 30 d. priimti Kooperacijos bendrovių ir jų sąjungų įstatymai, kurie su tam tikrais pakeitimais bei papildyti kitais įstatymais išliko kooperacijos sąjūdžio teisiniu pagrindu per visą nepriklausomos Lietuvos laikotarpį (šiaip dauguma jos gyvenimo sričių iki pat 1940 m. tebebuvo tvarkomos pagal buvusios carinės Rusijos įstatymus).

Pramonės ir prekybos ministerija, kuri parengė šį įstatymą, išleido jį kartu su tuometinio jos ministro Jono Šimkaus (1873–1944), vėliau tapusio pirmuoju Vytauto Didžiojo universiteto rektoriumi, arba viceministro Kazio Šalkauskio<sup>15</sup> (1885–1960) parašyta įžanga, kurioje aptinkame išsiaiškintą kooperatinės Lietuvos kūrimo programą, beveik prilygstančią jau minėtai vienintelės tokios pasaulyje Gajanos kooperatinės respublikos konstitucijai. Be kitų dalykų, ten rašoma: „mūsų kraštas – ūkininkų kraštas ir didelių kapitalų, sukongcentruotų vienoje vietoje nėra. Vienok pačioje mūsų šalyje gana daug yra pinigų, kuriuos sutraukti ir išnaudoti gali vien tikrai kooperacijos. [...] Pirmoje eilėje stovi vartotojų bendrovės. Atskira bendrovė bejėgė atsiekti savo uždavinius, taip lygiai, kaip atskiras vartotojas bejėgis kovoti su šių dienų spekuliacija. Kad vartotojų bendrovės galėtų tinkamai

<sup>15</sup> Tai garsiojo Lietuvos filosofo Stasio Šalkauskio brolis.



pildyti savo uždavinius, joms būtinais reikės dėtis į sąjungas. Vartotojų bendrovių sąjunga turės būti kiekviename rajone, kad vartotojų bendrovėms būtų lengviau su jomis susisiekti. Vietų sąjungos turės jungtis į vieną centralinę visos Lietuvos vartotojų bendrovių sąjungą. Tame darbe Lietuvos visuomenei padės prekybos ir pramonės ministerija“ (cit. pagal Šalčius 1989 (1931): 196–197).

Toliau programoje rašoma apie gamybinės kooperacijos ir ypač žemės ūkio kooperacijos plėtrą: „turi būti sutvertas visas tinklas ūkio ratelių, kuris galėtų rūpinti ūkininkams ne tiktai patarimų, bet ir ūkio mašinų, o taip pat suorganizuotų dirbtuvių žemės vaisiams perdirbti. Šitie rateliai turi sujungti ir surišti visus ūkininkus, idant sutvėrus galingą organizaciją“ (Šalčius 1989 (1931): 197). Baigiama kredito kooperacijos plėtra, kuri „turi rūpintis smulkiu kreditu ūkininkams, amatininkams ir pačios kooperacijos įstaigoms ir duoti progos jiems išvengti skolų“ (*ibid.*). Kaip ir vartotojų kooperacijoje, buvo numatoma kredito kooperacijos centralizacija, įsteigiant nacionalinį Kooperacijos banką, kuris taptų viso kooperacijos sąjungos ekonominiu centru: „iš vietų kapitalai turi būti vietose ir sunaudojami. Ir tik tai, kas lieka ir perviršija vietinius reikalus, gali būti išvežta į centrą. Bet ir čia turi būti sutvertas ne valstybinis aparatas, o privačiai kooperatinis bankas, kuris sujungs ir suriš visas kooperacijos rūšis“ (*ibid.*). Rūpintis kooperacijos plėtra prekybos ir pramonės ministerijoje buvo įsteigtas Kooperacijos departamentas, kuriam nuo 1919 m. gegužės (žr. Lukoševičius 2004: 103) vadovavo būsimo Kauno Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Petras Šalčius (1893–1958), o netrukus jis

tapo žymiausiu tarpukario Lietuvos kooperacijos sąjungos teoretiku, veikėju ir atstovu tarptautiniuose kooperacijos renginiuose.

Kai 1940 m. Lietuva prarado nepriklausomybę, beveik visi pagrindiniai Jono Šimkaus ir Petro Šalčiaus programos teiginiai buvo įgyvendinti. Visi prekybos kooperatyvai buvo susijungę į galingą „Lietūkių“ sąjungą, kuri buvo pagrindinė daugelio Lietuvos žemdirbių auginamų kultūrų derliaus supirkėja ir žemės ūkio gamybai reikalingų reikmenų importuotoja. Iš viso „Lietūkių“ 1939 m. tvarkė 15,5 proc. Lietuvos eksporto (žr. Vaskela 2006: 169). „Lietūkių“ sistemai priklausė šiais reikmenimis ir vartojimo prekėmis prekiaujančių parduotuvių tinklas, kuris savo skyrius turėjo ne tik didesniuose miestuose, bet ir daugelyje miestelių. Šių parduotuvių pardavimo kainos antrajame tarpukario dešimtmetyje jau buvo svarbiausias veiksnys, darantis įtaką mažmeninės prekybos kainodarai tarpukario Lietuvoje. Iš viso prekybos kooperatyvams 1939 m. teko mažiausiai 20–25 proc. visos prekių apyvartos (Vaskela 2006: 169). To pakako beveik be tiesioginių valstybės intervencijų veiksmingai reguliuoti didžiąją dalį kainų<sup>16</sup>.

Tačiau bene didžiausia tarpukario Lietuvos kooperacijos ir viso jos ūkio pažiba – pieninkystės kooperatyvų sąjunga „Pieno centras“, gaminęs visą Lietuvos eksportuojamą sviestą, kuris baigiantis antrajam tarpukario nepriklausomybės dešimtmečiui tapo viena svarbiausių šalies eksporto pozicijų (žr. Glemža 1972). Kita tokia pozicija buvo mėsos gaminiai, gaminami bendrovės „Maistas“, kurios akcininkai buvo valsty-

<sup>16</sup> Nuo 1935 m. veikė dar ir Kainų tvarkytojo žinyba, tačiau ji užsiėmė beveik vien tik kainų stebėjimu, o ne „dekretiniu“ tvarkymu.

bė ir kooperatinės organizacijos. Plataus kredito kooperatyvų tinklo centras buvo Kooperacijos bankas, kuris 1933 m. buvo paverstas akciniu banku, turinčiu dominuojančią valstybės kapitalo įtaką (Terleckas 2000: 102). Balanso ir paskolų portfelio dydžiu 1938 m. jis buvo trečias pagal didumą Lietuvos komercinis bankas (Terleckas 2000: 118). Be abejo, „Pienocentras“ (tą patį galima pasakyti ir apie „Maistą“) buvo monopolija. Tačiau, kaip gražiai apie tai parašė Mečislovas Treinys, „kad ši monopolija būtų buvusi skirta vien siauriems egoistiniams išnaudotojų klasės interesams tenkinti, kaip tai buvo tvirtinama dar nesenu laikų spaudoje, vienareikšmiškai negalime patvirtinti. Greičiau tai buvo Lietuvos tautos monopolija, koncentruotos ekonominės galios kumštis ir ekonominio savarankiškumo vėliava, garantavusi Lietuvos pieno ūkiui vietą po saule ir, kaip matėme, visiškai ne pasaulinio turgaus patvoryje“ (Treinys 1990: 72).

Dėl vis didėjančios kooperatinio sektoriaus reikšmės šalies ekonomikoje tarpukario Lietuvą, kokia ji buvo 1940 m. išvakarėse, galima pavadinti kooperatine respublika. Tačiau jos ekonominė sistema nebuvo kooperatinis socializmas, kurį sukurti kaip tikslą įsirašė į savo konstituciją tolimosios Gajanos piliečiai. Geriausiai tai sistemai tinka valstybinio kooperatinio kapitalizmo pavadinimas, nes „Lietuvos ekonomikoje vyravo valstybės palaikomas kooperatinis sektorius“ (Cesevičius 1995 129). Reikia pažymėti, kad šalies kelias į valstybinį kooperatinį kapitalizmą nebuvo tiesus. Jau 1920 m. Kooperacijos departamentas buvo panaikintas. Pasibaigus karo veiksams, parlamentinės Lietuvos vyriausybės iki 1926 m. vykdė liberalią ūkio

politiką, orientuotą į privataus kapitalo veiklos skatinimą.

Šiuo laikotarpiu pastebimas ir kooperacijos sąjūdžio skilimas pagal politines ir pasaulėžiūrines takoskyros linijas: išsiskyrė deklaravę pasaulėžiūrinį neutralumą kooperatyvai, kuriuose telkėsi daugiausia liaudininkų bei socialdemokratų pakraipos aktyvistai, ir „krikščioniški“ kooperatyvai, kuriems dirigavo krikščionių demokratų partijos filialas – Ūkininkų sąjunga. Po 1926 metų perversmo tautininkų valdžia ėmėsi ne visada savanoriškos kooperacijos sąjūdžio konsolidacijos, jungdama lygiagrečius kooperatyvus vietose bei jų sąjungas. Taip ir atsirado abi ką tik minėtos garsiosios kooperatyvų sąjungos „Pienocentras“ ir „Lietūkis“, kurios tapo tarpukario Lietuvos ekonomikos laimėjimų simboliais.

Tautininkų valdymo metais valstybė kooperatininkams per savo valdomus bankus teikdavo lengvatinius kreditus, nustatydavo mokestines lengvatas, tiesioginėmis investicijomis padėdavo statyti jau minėtų ir kitų kooperatyvų sąjungų ar jų įsteigtų akcinių bendrovių („Lino“, „Sodybos“, „Valgio“) įmones. Šiuo laikotarpiu matome ir personalinį valstybės mechanizmą (bent jau tų grandžių, kurios buvo atsakingos už ekonomikos ir finansų tvarkymą) suaugimą su kooperatyvų sąjungų vadovybe. Įtakingiausi valstybės ekonominės politikos formuotojai (įskaitant ir 1929–1938 m. ministrą pirmininką Juozą Tūbelį) – tai buvę kooperatininkai, o pačiose kooperatyvų susivienijimų centrinėse ir vietinėse administracijos įstaigose vietą ir savirealizacijos sritį susirado daugelis buvusių seimų narių ir kitų veikėjų, kurie po 1926 m. prarado galimybę reikštis politiniame gyvenime.

Nors kooperatyvų apyvartos augo, jų bendras skaičius mažėjo dėl vienas kitą dubliuojančių kooperatyvų jungimo. Būtent 1931–1939 m. prekybinių kooperatyvų skaičius sumažėjo nuo 252 iki 185, o jų narių skaičius – nuo 37 846 iki 25 189 (žr. Lietuvos statistikos metraštis 1931–1932: 202–205; Lietuvos statistikos metraštis 1939–1940: 283). Panašiai vystėsi ir pieno perdirbimo kooperacija. Bendras pieninių skaičius 1931–1938 m. sumažėjo nuo 273 iki 185, nes mažos pieninės buvo uždarytos, o sparčiai auganti gamyba telkiama didesnėse ir moderniai įrengtose įmonėse (žr. Visackas 1990: 99). Užtat grietinės nugriebimo punktų skaičius tuo pačiu laikotarpiu išaugo nuo 1610 iki 2105 (*ibid.*: 96)<sup>17</sup>. Pieno perdirbimo kooperatinių bendrovių skaičius 1928–1938 m. padidėjo nuo 7 000 iki 18 400, o pieno pardavėjų skaičius per šį laikotarpį išaugo nuo 17 300 iki 101 300 (*ibid.*: 80). 1940 m. pradžioje visuose pieno perdirbėjų kooperatyvuose buvo 21 701 narys, ir tai sudarė tik 20,4 proc. visų pieno pardavėjų (*ibid.*). Daugiausiai narių įtraukė kredito kooperacija jos narių skaičius išaugo nuo 41 880 (1927 m.) iki 84 811 (1938 m.) (žr. Lietuvos kooperacija 1928–1930: 123; Lietuvos kooperacija 1932–38–1939: 129).

Viena iš priežasčių, kodėl prekybos ir žemės ūkio gamybos kooperacijos narių skaičius augo lėtai, apimdamas tik dalį ūkininkų, galėjo būti sustiprėjęs valstybinis kooperatyvų veiklos reglamentavimas: valstybė spaudė didesnę pelno dalį atidėti į atsargos kapitalą (investicijoms). Sumažėjus dividendams ir įpirkimo premijoms, narystė kooperatyvuose apsimokėdavo tik

stipresniems ūkininkams, kurie statydavo daugiau pieno, pardavėdavo daugiau grūdų, pirkdavo daugiau trąšų bei žemės ūkio parduotuvų – ir taip užsidirbdavo dideles premijas. Todėl galima netgi sutikti su sovietinio autoriaus Marijono Gregorausko teiginiu, kad kooperacija tarpukario Lietuvoje buvo „buržuazinis sąjūdis“ (Gregorauskas 1948: 20), o kaime ir žemės ūkyje veikę kooperatyvai visų pirma buvo kaimo kapitalistų verslininkų („buožių“) ūkinės organizacijos. Žinoma, pasikeitus laikams tarpukario Lietuvos kooperacijai tai jau nebe minusas, bet pliusas (pramonės darbininkų, kurie būtų galėję plėtoti socialistinės ideologijos inspiruotą vartotojų kooperacijos sąjūdį, tuo metu buvo labai mažai).

Pabaigoje pažymėtinas dar vienas itin svarbus kooperacijos nuopelnas kapitalizmo statybai Lietuvoje. Iki Pirmojo pasaulinio karo legalų verslą monopolizavo žydai ir kitos tautinės mažumos, o lietuviai verslininkai kiek aktyviau reišėsi tik pasienio kontrabandos versle, kurio viena apraiškų buvo ir legendinė knygnešystė (žr. Ambrulevičiūtė 2010: 82–94). Kooperacija tapo tikru legalaus privataus verslo inkubatoriumi. Padirbėję kooperatyvų vedėjais, gimnazijose praprusę ar net universiteto suola spėję patrinti ūkininkų vaikai ne tik išmokdavo įmonės tvarkymo abėcėlės (kaip tvarkyti buhalterinę apskaitą, išmanyti verslą reglamentuojančius įstatymus), bet ir pažindavo rinką, o daugeliu atvejų (kurių statistikos dėl savaime suprantamų priežasčių nėra ir negali būti) netgi išsigudrindavo sukčiaudami sukaupti pradinį kapitalą. Pati paprasčiausia – nupirkti iš privataus didmenininko prekių kooperatinei krautuvei brangiau nei rinkos kaina ir už tai į kišenę įsidėti „komisinius“ (kyšį). Keletą metų

<sup>17</sup> Šie ir kiti Antano Visacko pateikiami duomenys paimti iš kasmetinių „Pienocentro“ ataskaitų.

taip „pasidarbavęs“ kooperatininkas jau kurdavo savo privatų verslą – kartais netgi toje pačioje vietovėje, kur anksčiau dirbo jo paties sužlugdytas kooperatyvas. Sąlygos vykti tokiam „pradiniam kapitalo kaupimui“ kartu su komercijos pradžiamoksliau buvo ypač palankios pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu, kai kooperacijos sąjūdis buvo susiskaldęs, menkai centralizuotas ir silpnai prižiūrimas valstybės institucijų.

Čia verta prisiminti, kad vienas pirmųjų stambiųjų kapitalistų lietuvių buvo garsusis Jonas Vailokaitis – buvęs kooperatinės „Žagrės“ buhalteris (Terleckas 2011). Baigiantis pirmajam nepriklausomybės dešimtmečiui, privatus lietuviškas verslas, kurio daugelis atstovų tokiu būdu išėjo kooperacijoje pradinę verslo mokyklą, jau buvo gana stipri jėga. 1930 m. įsikūrė Lietuvos prekybininkų, pramonininkų ir amatininkų sąjunga, leidusi laikraštį „Verslas“, kuris liūdnai pagarsėjo kaip bene aršiausių antisemitinių išpuolių tribūna (žr. Vitkus 2006). Kitas lietuvių verslininkų sąjūdžio taikinyus buvo kooperacija. Visą antrąjį nepriklausomybės dešimtmetį vyko polemika tarp „Verslo“ ir kooperacijos sąjūdžiui atstovavusios „Talkos“. Žinoma, griežtą visos spaudos cenzūrą vykdžiusio autoritarinio režimo sąlygomis ta polemika buvo gana civilizuota ir dažnai tik užslėpta.

Atskirai pažymėti kooperacijos kaip kapitalistinio verslo inkubatoriaus reikšmę svarbu dėl to, kad po 50 metų istorija lyg ir pasikartojo. Jau daug kas yra primiršęs, kad buvusios Sovietų Sąjungos, kartu ir jos okupuotos Lietuvos, kelias į kapitalistinę rinkos ekonomiką prasidėjo nuo kooperacijos atgaivinimo. Tiesa, formaliai kooperacija veikė ir sovietmečiu. Tai ne tik kolūkiai, kurie nominaliai buvo žemdirbių

gamybiniai kooperatyvai, bet ir vartotojų kooperacija – Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjunga (Lietkoopsąjunga), kuriai priklausė mažmeninės prekybos monopolis kaimo rajonuose (miestus aptarnavo valstybinės prekybos tinklas, pavaldus Prekybos ministerijai). Tačiau ir kolūkiai, ir sovietiniai vartotojų kooperatyvai buvo tik nominalūs ar pseudokooperatyvai, nes jų veikloje keblu išvelgti bent vieną iš pirmame skyriuje aptartų skiriamųjų kooperatinių organizacijų bruožų.

Tiesa, vartotojų kooperacija buvo numarinta ne iš karto – iki 1967 m. Lietuvoje dividendai už pajus būdavo mokami – kartais iki 5 rublių (žr. Žemaitis ir Vaitkus 2000: 249–250). Premijos už įpirkimą tuo metu jau buvo seniai pradingusios. Sovietmečio pradžioje kooperatyvų nariai gaudavo pirmenybę įsigyti deficitinių prekių. Jeigu taip atsitikdavo, narystė kooperatyve „atsipirkdavo“, nes pajaus dydis buvo tik 1961 metų nominalo 10 rublių. Tiesa, ilgainiui to privalumo neliko, nes pajų atskaitymai iš darbo užmokesčio buvo daromi neklausiant pačių „kooperatininkų“, ir darbuotojų narystė kooperacijoje pasidarė kone visuotinė (išskyrus didžiuosius miestus). 1988 m. Lietuvos vartotojų kooperacijoje buvo įregistruota beveik milijonas narių ir dirbo daugiau kaip 70 000 darbuotojų (*ibid.*: 64). Lietkoopsąjungai priklausė ne vien parduotuvių ir didmeninės prekybos bazių tinklas, bet ir daugybė viešojo maitinimo ir maisto pramonės įmonių (visų pirma – duonos kepyklų), kurios turėjo tą tinklą aprūpinti produkcija. Sovietmečio pabaigoje paskutiniai tikrųjų kooperatyvų bruožai sovietinėje vartotojų kooperacijoje jau buvo pranykę – iš kooperacijos liko tik pavadinimas.

Kai 1985 m. į valdžią atėjo Michailas Gorbačiovas, pradėta ieškoti būdų, kaip rinkos reformomis išjudinti stingstančią sovietinę ekonomiką. Buvo legalizuota „individuali darbinė veikla“. Daug vilčių buvo siejama su kooperacija, nes jos plėtra leido legalizuoti privatų kapitalistinių verslų formaliai neišsižadant socializmo<sup>18</sup>. 1988 m. buvo priimtas Kooperacijos įstatymas, kuris leido steigti tikrus kooperatyvus. Įdomu pažymėti, kad naujiesiems sovietiniams kooperatyvams buvo leidžiama sukaupti veiklos kapitalą ne vien sudedant steigėjų pajus, bet ir gaunant paskolas iš bankų ir netgi išleidžiant akcijas (žr. TSRS kooperacijos įstatymas 1988). Dėl to kooperatyvų pavadinimais galėjo steigtis ir veikti įmonės, kurios iš tikrųjų buvo uždarnosios akcinės bendrovės. Komunizmui žlugus, daugelis naujųjų kooperatyvų kaip tokie ir persiregistravo. Naujųjų kooperatyvų sąjūdis pritraukė pačius versliausius elementus. Anksčiau pradėję jo nariai įgijo lyginamąjį pranašumą po komunizmo žlugimo išibėgėjus radikalioms rinkos reformoms. Nesant specialių tyrimų šiuo labai įdomiu klausimu, galima tik spėti, kad visose buvusiose sovietinėse respublikose didelė naujo kapitalistinio verslo elito dalis išėjo būtent iš naujųjų kooperatorių gretų.

Naujosios kooperacijos sąjūdyje aktyviai dalyvavo ir apdairiausi valstybinių įmonių vadovai, steigdami šalia savo įmonių kooperatyvus, per kuriuos sukaupdavo pradinį kapitalą vėliau dalyvauti privatizacijoje. Tokio „verslo“ schema buvo paprasta: valstybinės įmonės vadovas parduodavo savo kooperatyvui deficitinę produkciją valstybine kaina, o toliau kooperatyvas ją realizuodavo rinkos kaina. Taip darė ir dau-

gelis „senosios“, t. y. sovietinės, vartotojų kooperacijos vadovaujančių darbuotojų, tokiu būdu išiliedami į pokomunistinio kapitalizmo kūrėjų gretas. Šio straipsnio apimtis ir publikavimas filosofiniame žurnale neleidžia gilintis į visas tos „senosios“ vartotojų kooperacijos transformacijos peripetijas, kurios baigėsi tikrosios vartotojų kooperacijos atgimimu, taip pat analizuoti jos dabartinę situaciją Lietuvoje (žr. Ramanauskas 1998; Svetikas 2002; Šimanskas 1998; 2001).

Pasakytina tik tiek, kad dekokolektvizuojant žemės ūkį Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio vyriausybių svarbiausias tikslas buvo iki 1940 m. egzistavusių žemėvaldos santykių atkūrimas, o mintis apie tarpukaryje egzistavusių kooperatinių organizacijų bei pačios valstybinio kooperatinio kapitalizmo sistemos atkūrimą 1990–1992 m. vykdytų rinkos reformų architektams buvo visiškai svetima. Kodėl iš nepriklausomos Lietuvos atkūrėjų istorinės atminties paslaptinai pradingo kooperacija ir ar tarpukario laikų kooperacijos patirties ignoravimas nebuvo dar viena tuo metu padaryta „istorinė klaida“, užkirtusi kelią anksčiau laiko sukurti geresnį kapitalizmą ir pokomunistinėje Lietuvoje, – tai jau atskiro straipsnio tema.

## Išvados

1. Rinkų nebuvimas, neišsivystymas, galios ir informacinės asimetrijos yra realiam kapitalizmui būdingų rinkos nesėkmių priežastis. Jos pasireiškia vartotojų ir smulkiųjų gamintojų išnaudojimu, kurį vykdo stambūs monopolistinis kapitalas bei pertekliniai rinkos mainų tarpininkai.
2. Didžiausios rinkos nesėkmės būdingos pasaulinės kapitalistinės sistemos

<sup>18</sup> Plg. antrame skirsnyje pateiktą Lenino citatą.



- periferijai, kur jas gali komplikuoti politinės valdžios nesėkmės. Viena kitą sustiprinančios valdžios ir rinkos nesėkmės būdingos politinio oligarchinio kapitalizmo šalims.
3. Rinkos nesėkmės gali būti taisomos, valstybės valdžiai likviduojant rinkas (valstybinis socializmas), jas reguliuojant (reguliuojamas kapitalizmas) arba savo veikla kompensuojant rinkų nebuvimą ar nepakankamą išsivystymą (valstybinis kapitalizmas šalyse, kur trūksta kapitalo).
  4. Vartotojų, kredito ir vertikali smulkiųjų gamintojų gamybinė kooperacijos plėtra yra pranašesnis už valstybinį kapitalizmą kovos su rinkos nesėkmėmis būdas besivystančiose šalyse.
  5. Kooperacijos kaip kelio į socializmą arba kooperatizmą (vidurio tarp kapitalizmo ir socializmo) koncepcijos yra klaidingos, tačiau jos yra palankios kapitalizmo raidai, skatindamos kooperacijos plėtrą, padedančią neutralizuoti rinkos ir valdymo nesėkmes.
  6. Esant tokiam pačiam gamybinių jėgų išsivystymo lygiui, šalyse, kuriose dominuoja kooperatinis sektorius, pasitaiko mažiau rinkos nesėkmių, negu šalyse, kurių rinkos neišsivysčiusios, bet laisvos, ir mažiau valdžios nesėkmių, negu šalyse, kuriose rinkų trūkumus valstybė mėgina kompensuoti tiesioginėms intervencijomis. Tai reiškia, kad šiose šalyse anksčiau laiko sukuriamas geresnis kapitalizmas.
  7. Santykinę tarpukario Lietuvos ūkinės raidos sėkmę tarpukario laikotarpiu užtikrino vartotojų, kredito ir vertikaliosios gamintojų kooperacijos plėtra, dėl kurios baigiantis antrajam nepriklausomybės dešimtmėčiui susiformavo savitas kapitalizmo tipas – valstybinis kooperatinis kapitalizmas.

## LITERATŪRA

- Ambrulevičiūtė, A., 2010. *Mažmeninė prekyba Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose 1861–1914 metais (tinklas, plėtra, modernėjimas)*: Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Klaipėdos universitetas.
- Axelrod, R., 2006 (1984). *The Evolution of Cooperation*. Revised Edition. New York: Basic Books.
- Bajo, C. S., Roelants, B., 2011. *Capital and the Debt Trap. Learning from Cooperatives in the Global Crisis*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bakunin, M. A., 1972. *Bakunin On Anarchy. Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism*. Edited, translated and with an introd. by Sam Dolgoff. New York: A. A. Knopf.
- Bendorienė, A. ir kt., sud. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera.
- Benjamin, W., 1991 (1942). Über den Begriff der Geschichte. In: W. Benjamin. *Gesammelte Werke*. Hrsg. von Hermann Schweppenhäuser und Rolf Tiedemann. Band I/2, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, p. 690–708.
- Benecke, D. W., 1972. *Kooperation und Wachstum in Entwicklungsländern. Eine Analyse des Beitrags der Genossenschaften zur wirtschaftlichen Entwicklung*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Bičkauskas-Gentvila, L., 1973. *Žemės kreditas Lietuvoje (1861–1905)*. Vilnius: Mintis.
- Bornstein, D., 2005. *The Price of a Dream: The Story of the Grameen Bank*. New York: Oxford UP.
- Bradley, K., Gelb, A., 1983. *Cooperation at Work. The Mondragon Experience*. London: Heinemann.
- Cesevičius, D., 1995. *Lietuvos ekonominė politika 1918–1940*. Vilnius: Academia.
- Cole, M., 1961. *The Story of Fabian Socialism*. Stanford: Stanford UP.
- Coleman, J. S., 2005 (1990). *Socialinės teorijos pagrindai*. Vilnius: Margi raštai.
- Dainys, A., 2010. „Ištikimybė esąčiai kaip pa-

matinis Lietuvos filosofijos orientyras. *Problemos* 78: 83–92.

Datta-Chaudhuri, M., 1990. Market Failure and Government Failure. *Journal of Economic Perspectives* 4(3): 25–39.

Drucker, Peter, 1993. *The Post-Capitalist Society*. New York: Harper Collins.

Dunleavy, Patrick G. 1992. *Democracy, Bureaucracy, and Public Choice. Economic Explanations in Political Science*. New York: Prentice Hall.

Garay, J., 2009. Cooperation in Defence Against a Predator. *Journal of Theoretical Biology* 257 (1): 45–51.

Garbacik, E., 1946. *Wieś duńska dawniej i dziś*. Kraków: Nakładem Studium Spółdzielczego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Gide, Ch., 1922 (1904). *Consumers' Co-operative Societies*. New York: Alfred A. Knopf.

Gintis, H., 2000. *Game Theory Evolving: a Problem-centered Introduction to Modeling Strategic Behavior*. Princeton: Princeton UP.

Gintis, H., Bowles, S., 2011. *A Cooperative Species: Human Reciprocity and Its Evolution*. Princeton: Princeton UP.

Glemža, J., sud., 1972. *Žemės ūkio gamybinė kooperacija nepriklausomoje Lietuvoje 1920–1940*. Londonas: Nida.

Gregorauskas, M., 1948. *Buržuazinės Lietuvos kooperacija – darbo žmonių išnaudojimo įrankis*. Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla.

Guérin, D., 1970. *Anarchism; From Theory to Practice*. New York: Monthly Review Press.

Guérin, D., ed., 1998. *No Gods, No Masters: An Anthology of Anarchism*. Edinburgh, Scotland : AK Press.

Guogis, A., 2000. *Švedijos socialdemokratų ideologija 1932–1994 metais*. Vilnius: Eugrimas.

Hargreaves, H., Shaun, P., Varoufakis, Y., 2002. *Game theory: a Critical Introduction*. London: Routledge, 2002.

Holyoake, G. J., 1875–1879. *The History of Co-operation in England: Its Literature and Its Advocates*. Vol. 1–2. London: Trübner & Co.

Holyoake, G. J., 1918 (1893). *The History of the Rochdale Pioneers, 1844–1892*. 10th ed. rev. and enlarged.

Juzefovič, A., 2009. Arvydo Šliogerio fenomenas šiuolaikinėje Lietuvos filosofijoje. *Filosofija. Sociologija*, 20 (1): 63–70.

Kasmir, Sh., 1996. *The Myth of Mondragon. Cooperatives, Politics, and Working-Class Life in a Basque Town*. New York: SUNY Press.

Krauzlis, M., 1936. *Ruch spółdzielczy w państwie litewskim*. Prace Zakładu Ekonomji Rolniczej Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, Nr. 7. Wilno.

Kropotkin, P., 1972 (1904). *Mutual Aid: a Factor of Evolution*. New York: New York University Press.

Laidler, H. W., 1968. *History of Socialism: a Comparative Survey of Socialism, Communism, Trade Unionism, Cooperation, Utopianism, and Other Systems of Reform and Reconstruction*. New York: T. Y. Crowell.

Leninas, V. I., 1988 (1923). Apie kooperaciją. In: V. I. Leninas. *Pilnas raštų rinkinys*. Vilnius: Mintis, p. 363–370.

Lichbach, M. I., 1996. *The Cooperator's Dilemma*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

*Lietuvos kooperacija 1928 m.*, 1930. Kaunas: Kredito įstaigų ir kooperatyvų inspekcija.

*Lietuvos kooperacija 1932–1938 m.*, 1939. Kaunas: Viešojo atsiskaitymo įstaigų ir įmonių inspekcija.

*Lietuvos statistikos metraštis 1931, 1932*. Kaunas: Finansų ministerija, Centralinis statistikos biuras.

*Lietuvos statistikos metraštis 1939, 1940*. Kaunas: Finansų ministerija, Centralinis statistikos biuras.

Lukoševičius, V., 2004. *Profesorius Petras Šalčius. Jo kooperacinė, pedagoginė ir mokslinė veikla*. Vilnius: Margi raštai.

Medema, S. G., 2009. *The Hesitant Hand: Taming Self-Interest in the History of Economic Ideas*. Princeton: Princeton UP.

Mickūnas, A., Šliogeris, A., 2008. *Filosofijos likimas*. Vilnius: Baltos lankos.

Morishima, M., 1977. *Walras' Economics: a Pure Theory of Capital and Money*. Cambridge: Cambridge UP.

Mueller, D. C., 2003. *Public Choice III*. Cambridge : Cambridge UP.

Norkus, Z., 2003 (2001) *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*. Vilnius: Margi raštai.

Norkus, Z., 2003. Consumer Sovereignty: Theory and Praxis. *Problemos* 64: 9–24.

Norkus, Z., 2005. Socialinės tvarkos problema šiuolaikinėje racionalaus pasirinkimo priėjoje ir Maxo Weberio suprantančiojo sociologijoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2: 5–18.

Norkus, Z., 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Norkus, Z., 2010. Kondratjevo bangos ir kapitalizmo tipai. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2 (27): 13–33.

- Norkus, Z., 2012. *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-communist Transformation*. Vilnius: Apostrofa/CEU Press.
- Petri, F., 2004. *General Equilibrium, Capital, and Macroeconomics: A Key to Recent Controversies in Equilibrium Theory*. Aldershot: Edward Elgar.
- Popper, K. R., 1992 (1944–1945). *Istoricizmo skurdas*. Vilnius: Mintis.
- Poundstone, W., 1993. *Prisoner's Dilemma*. New York: Anchor.
- Proudhon, P. J., 1969. *Selected Writings*. New York: Anchor.
- Ramanauskas, Julius, 1998. *Kooperacijos teorija ir praktika*. Kaunas: LŽŪU leidykla.
- Rocker, R., 1989 (1938). *Anarcho-syndicalism*, with preface by Noam Chomsky. London: Pluto Press.
- Sasnauskas, P., 1998. *Kooperacijos raida Lietuvoje. Istorinė apybraiža*. Vilnius: Logos.
- Sirutavičius, V., Staliūnas, D., sud., 2006. *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje struktūroje: tarp tarpininko ir konkurento*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Slezkine, Y., 2010 (2004). *Žydų šimtmetis: žydai šiuo laikiniame pasaulyje*. Vilnius: Tyto alba.
- Stiglitz, J. E., 1989. Markets, Market Failures, and Development. *American Economic Review* 79(2): 197–203.
- Svetikas, A., 2002. *Lietuvos vartotojų kooperacijos valdymas rinkos sąlygomis*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
- Šalčius, P., 1937. Kooperatinis mūsų ūkio sektorių. *Ekonomika* 2 (10): 164–169.
- Šalčius, P., 1989 (1929). Kooperatizmas. Teoretiskas kooperacijos judėjimo tyrinėjimas. In: Petras Šalčius. *Raštai. Kooperacija*. Vilnius: Mintis, p. 21–129.
- Šalčius, P., 1989 (1931). Kooperacija. Kooperacijos paskaitų kursas. In: Petras Šalčius. *Raštai. Kooperacija*. Vilnius: Mintis, p. 131–321.
- Šalčius, P., 1989 (1937). Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų. In: Petras Šalčius. *Raštai. Kooperacija*. Vilnius: Mintis, p. 323–529.
- Šalčius, P., 1989 (1939). Lietuvos kooperacija 1915–1919 m. In: Petras Šalčius. *Raštai. Kooperacija*. Vilnius: Mintis, p. 531–559.
- Šalčius, P., 1992. *Kooperatinė ekonomika*. Vilnius: Academia.
- Šliogeris, A., 1990. *Būtis ir pasaulis. Tyliojo gyvenimo fragmentai*. Vilnius: Mintis.
- Šimanskas, P., 1998. *Lietuvos vartotojų kooperacija: problemas ir perspektyvos*. Vilnius: Statistikos departamentas.
- Šimanskas, P., 2001. *Vartotojų kooperacija dirba Lietuvos žmonėms*. Vilnius: Statistikos centras.
- Taylor, M., 1987. *The Possibility of Cooperation*. Cambridge: Cambridge UP.
- Terleckas, V., 2000. *Lietuvos bankininkystės istorija 1918–1941*. Vilnius: Lietuvos banko Leidybos ir poligrafijos skyrius.
- Terleckas, Vladas, 2011. *Jonas Vailokaitis: gyvenimo ir veiklos bruožai*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Thompson, D. J., 1994. *Weavers of Dreams: the Origins of the Modern Co-operative Movement*. Davis, CA: Center for Cooperatives, University of California.
- Thompson, N. W., 2006. *Political Economy and the Labour Party: the Economics of Democratic Socialism, 1884–2005*. 2nd ed. London: Routledge.
- Tomasello, M., 2009. *Why We Cooperate*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Treinyš, M., 1990. *Talkos galia (Žemės ūkio kooperacija vakar ir šiandien)*. Vilnius: Mintis.
- Trimakas, A., 1929. *Le mouvement coopératif en Lithuanie*. Lille: Imprimerie G. Sautai.
- TSRS kooperacijos įstatymas, 1988. Priimtas 1988.05.26. In: *Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla (įstatymų rinkinys)*. Vilnius: Mintis, p. 15–58.
- Tullock, G., Seldon, A., Brady, G. L., 2002. *Government Failure: A Primer in Public Choice*. Cato Institute.
- Vaitkus, J., 1918. Mūsų ekonominiai uždaviniai. *Lietuvos aidas*, 1918.03.16, Nr. 33 (81).
- Vaskela, G., 2006. Lietuvių ir žydų santykiai visuomenės modernėjimo ir socialinės sferos politinio reguliavimo aspektais (XX a. pirmoji pusė). In: Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, sud. *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje struktūroje: tarp tarpininko ir konkurento*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 133–176.
- Vitkus, H., 2006. Smulkiojo verslo lituanizacija tarpukario Lietuvoje: ideologija ir praktika. In: Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, sud. *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje struktūroje: tarp tarpininko ir konkurento*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 177–216.
- Vandervelde, E., 1913. *La coopération neutre et coopération socialiste*. Paris: Alcan.
- Whyte, W. F., Whyte, K. K., 1991 (1988). *Making Mondragon. The Growth and Dynamics of the Worker Cooperative Complex*. Ithaca: Cornell UP.
- Williams, R. C., 2007. *The Cooperative Move-*

ment: *Globalization from Below*. Aldershot: Ashgate.

Zamagni, S., Zamagni V., 2010. *Cooperative Enterprise Facing the Challenge of Globalization*. Cheltenham: Edward Elgar.

Žemaitis, V., Vaitkus, V., 2000. *Lietuvos vartotojų kooperacija: nuo pirmųjų žingsnių iki 2000 metų*. Vilnius: Informacijos ir leidybos centras.

Прокопович, С. Н., 1918. *Кооперативное движение в России: его теория и практика*. 2-ое изд. Москва: Т-во типографий А. И. Мамонтова.

Пронин, С. В., 1964. “Демократический социализм” и проблема кооперативной социализации в Англии. Москва: Наука.

Туган-Барановский, М. И., 1989 (1916). *Социальные основы кооперации*. Москва: Экономика.

Файн, Л. Е., 1970. *История разработки В. И. Лениным кооперативного плана*. Москва: Мысль.

Федорович, В. А., 1961. *На кооперативном Олимпе. Очерки кооперативного движения Великобритании*. Москва: Изд-во Ин-та международных отношений.

Чаянов, А. В., 1989 (1918). Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. In: Чаянов, А. В. *Избранные произведения*. Москва: Московский рабочий, с. 181–296.

## COOPERATION AGAINST MARKET AND GOVERNMENT FAILURES, OR HOW TO BUILD GOOD CAPITALISM AHEAD OF TIME

Zenonas Norkus

### S u m m a r y

The paper discusses the role of the cooperation movement in the long-term development of capitalism. This process may end with the perfect capitalism as a complete system of perfectly competitive markets represented in the neoclassical general equilibrium model which is the theoretical source of inspiration for the neoliberal globalist policies. However, real capitalism is imperfect because of numerous market failures. Main causes of these failures are incompleteness and underdevelopment of markets, as well as power and informational asymmetries on the really existing markets. The observation of these imperfections is an inspiration source searching for an alternative and allegedly better socialist economic system. The two main models of socialism are state socialism, which has collapsed because of the massive government failures, and cooperative socialism, which was only partially realized in Communist Yugoslavia and also broke down. However, although the dream about the superior economic alternative to capitalism is an utopia, the consumer, credit and vertical production cooperation between small pro-

ducers is superior to state capitalism in coping with market failures in the developing countries, interwar Lithuania (1918–1940) being an exemplary case for this statement. The first section of the paper provides the survey of the economic institutions of cooperation in various areas, the second one discusses the ideologies of cooperation movement. Then the comparison of the failures of market, government, and cooperation follows in the third section. Main conclusion is that strong (even if false) ideology can mitigate the failures of cooperation, empowering the cooperation movement helped by the state to correct market failures. In the concluding fourth section this statement is exemplified by the case study of the economic role of the cooperation movement in the interwar Lithuania, where this movement contributed to the building of a distinctive version of the peripheric capitalism – a state cooperative capitalism.

**Keywords:** competition, cooperation, market failures, government failures, cooperation failures, cooperative socialism, state cooperative capitalism.

*Iteikta 2012 06 16*